

Dario Škarica, Zagreb

Zimmermann o trima vrstama znanja

Na bliskost pojedinih svojih filozofijskih nazora Geysеровим nazorima upozorava sam Zimmermann na mnogim mjestima u raznim svojim djelima. Dapače, Zimmermann se ne libi ni potvrditi da se njegova noetika u cjelini uglavnom povodi za Geysерom (i Mercierom).¹

Geysеров i Mercierov utjecaj na Zimmermannovu noetiku ističe i Kusić: »U teoriji spoznaje (noetici) bio je [sc. Zimmermann] donekle pod utjecajem Geysера i Merciera (premda se s prvim razilazi glede kauzalnog problema, s drugim u pitanju 'dogmatizma').«² Ne propušta taj utjecaj naglasiti ni Čehok: »Zimmermann pritom ne krije, ali ne smatra ni remetećim čimbenikom utemeljenja vlastitog sustava, činjenicu da se u bitnome oslanja na novoskolastičku filozofiju, poglavito na njemačku školu oko J. Geysера.«³

Kusić k tome među onim filozofima s kojima je Zimmermann bio u korespondenciji spominje na prvom mjestu upravo Geysера.⁴ Čehok pak, što se tiče bliskosti Zimmermannove Geysеровoj noetici, najviše pozornosti posvećuje njihovu shvaćanju očitosti.⁵

Ovdje razmatram dosad neistraženu srodnost Zimmermannova Geysеровu nauku o doživljajima znanja, tj. o opažanju, predočivanju i mišljenju.

Doživljaji znanja

1. Sadržaje svijesti Zimmermann zove obično usvijesnim sadržajima. Pridjev 'usvijestan' ne znači u Zimmermanna 'svjestan' (u smislu neposredna znanja što ga imamo o vlastitim mislima, htijenjima, željama itd.), nego 'u svijesti'. Usvijesni su sadržaji dakle oni koje nalazimo u vlastitoj svijesti. Te sadržaje Zimmermann ne zove usvijesnim sadržajima zato što smo ih svjesni (svjesni možemo biti i 'izvansvijesnih' sadržaja, predmeta), nego zato što postoje u našoj svijesti. Razlika 'usvijesno-izvansvijesno' u Zimmermanna dakle ide granicom što dijeli svijest (dušu) od tijela (tvari).

1

Usp. Stjepan Zimmermann, »Problem spoznaje. (Osvrt na pisanje Dra H. Boškovića)«, u: *Bogoslovska smotra*, god. XXI, br. 2, Zagreb, 1933, str. 169.

2

Usp. Ante Kusić, *Stjepan Zimmermann kao filozof*, habilitacijski rad, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, rkp., Zagreb, 1965, str. 25.

3

Usp. Ivan Čehok, »Stjepan Zimmermann«, u: Franjo Zenko (ur.), *Novija hrvatska filozofija*, (edicija: Hrestomatija filozofije, sv. 10, urednik edicije: Damir Barbarić), Školska

knjiga, Zagreb, 1995, str. 290. Usp. također Ivan Čehok, *Filozofija Stjepana Zimmermanna*, HFD, Zagreb, 1993, str. 19.

4

Usp. Kusić, nav. dj., str. 25.

5

Usp. Ivan Čehok, *Filozofija Stjepana Zimmermanna*, HFD, Zagreb, 1993, str. 35, 42, 49. Usp. također Ivan Čehok, »Stjepan Zimmermann«, u: Franjo Zenko (ur.), *Novija hrvatska filozofija*, (edicija: Hrestomatija filozofije, sv. 10, urednik edicije: Damir Barbarić), Školska knjiga, Zagreb, 1995, str. 295.

2. Usvijesne sadržaje Zimmermann dijeli na intencije i predmete (usvijesne predmete). Intencijom Zimmermann zove upravljenost na neki predmet (objekt).⁶ Htijenje je npr. upravljeno na neki svoj objekt: ako hoću, hoću *nešto*. Isto tako i nada je upravljena na neki svoj objekt: ako se nadam, nadam se *nečemu*. Isto vrijedi i za radost, misao, opažaj itd. Sve su to intencije, intencionalni sadržaji svijesti, tj. oni njezini sadržaji koji se tiču nečega, koji se odnose na nešto, na neki predmet (objekt).⁷

S druge strane, u našoj svijesti postoje i sadržaji koji se ni na što ne odnose, koji dakle nemaju svoga predmeta – Zimmermann ih zove bespredmetnim, neintencionalnim sadržajima svijesti. Primjerom, crveno (kao predmet koji vidimo) nema svoga predmeta, na koji bi se odnosilo, koji bi intendiralo. Isto tako, daljina nije upravljena na nešto drugo, čega bi se ticala, nego je sama predmet nečega drugoga (viđenja, shvaćanja, prosudbe itd.). Isto vrijedi i za ton, sličnost, razliku, prostorne odnose itd. Sve su to predmeti nečega drugoga (intencionalnih sadržaja naše svijesti), a da sami nisu intencije nečega drugoga. Te predmete u našoj svijesti Zimmermann zove usvijesnim predmetima, odnosno usvijesnim sadržajima u strožem značenju te riječi, nasuprot intencijama (kao usvijesnim sadržajima u širem značenju te riječi), koje zove još i doživljajima, također i činima, aktima naše svijesti.⁸

3. Zimmermann dakle razlikuje između doživljajâ i sadržajâ u našoj svijesti. Razliku potkrepljuje, prvo, time što isti sadržaj može biti predmetom raznih doživljaja, drugo, time što isti doživljaj može biti upravljen na razne sadržaje. (TP, str. 49) Isti glas npr. možemo čuti, prepoznati ga, prisjetiti ga se itd., kao što se sjetiti možemo ne samo toga glasa nego i koječega drugoga i kao što čuti možemo ne samo glas nego i šum, zvižduk, žubor itd. Jedno je dakle sâm doživljaj ovog ili onog, a drugo – od tog doživljaja različito – sadržaj koji doživljavamo.

4. No to što se sadržaj razlikuje od doživljaja ne znači da je od njega i odvojen. Naprotiv, sadržaji postoje u našoj svijesti samo kao predmeti određenih naših doživljaja: »predmeti (n. pr. boje, glasovi...) se ne nalaze u svijesti sadržani nego samo intencionalno (koliko ih opažamo, hoćemo...)«. (TP, str. 50) Drugim riječima, sadržaji su uključeni u doživljaje, oni su njihov sastavni dio, i izvan njih ne postoje. U tom smislu Zimmermann duševni život zove sveukupnošću doživljajâ. (DŽ, str. 3)

5. Doživljaji pak razlikuju se jedan od drugoga po načinu na koji intendiraju svoj predmet: jednim je načinom predmet intendiran u htijenju, posve drukčijim načinom biva on intendiran u čuvstvu ili znanju, jednim ga načinom intendiramo u opažanju, znatno drukčije intendiramo ga u sudu itd. (NS, str. 17) Zimmermann razlikuje tri glavna načina intencije, tj. tri glavne vrste doživljaja: čuvstva, htijenja i znanja.⁹ Te tri glavne vrste doživljajâ čine »glavnu ili općenitu klasifikaciju (grupaciju) duševnog života.« (TP, str. 51)

6. Zimmermannova klasifikacija duševnog života srodna je Geysеровој u LP1. Geysер razlikuje između dva temeljna usmjerenja i tri glavna stupnja duševnog života. Glavna su usmjerenja spoznaja i interes. Interese Geysер dijeli na čuvstva (osjećaje) i htijenja (težnje). Prvi stupanj duševnog života psihofizičke je naravi i pripadaju mu – kao spoznaje – osjet i opažaj, odnosno – kao interesi – osjećaj i težnja (osjećaj ugone i neugode, težnja u pozitivnome i negativnome smislu te riječi, tj. kao težnja ugodnome i otpor neugodnome).¹⁰ Drugi stupanj duševnog života psihofiziološkog je karak-

tera i pripadaju mu – kao znanja – naše predodžbe, odnosno – kao interesi – naše žudnje (čežnje) i osjećaji koji prate naše predodžbe (primjerice, osjećaj poznatosti sadržaja koji pomišljamo, predočujemo).¹¹ Treći stupanj duševnog života psihičke je naravi i pripadaju mu – kao znanja – naše misli, odnosno – kao interesi – htijenja (u užem značenju te riječi, kao voljni čini, odluke) i tzv. intelektualni osjećaji (primjerom, osjećaj sigurnosti, očitosti).¹²

Geyserova klasifikacija duševnog života u LP2 znatno je drukčija, ali opet na svoj način srodna Zimmermannovoj. U LP2 naime Geysler, u prvom redu, dijeli objekte od akata svijesti – onako kako Zimmermann kasnije dijeli sadržaje od intencija. Među objektima (predmetima) svijesti Geysler razlikuje – poput Zimmermanna kasnije – izvorne od izvedenih predmeta. Izvorne predmete Geysler veže uz osjet i opažaj, a izvedene uz predodžbu. (LP2, str. 51) Zimmermann pak, u potonjem slučaju, uz predodžbu spominje i misaonu djelatnost. (TP, str. 47–48) Akte (čine) svijesti Geysler dijeli na teoretske (misaone) i praktične (interesne) akte svijesti. (LP2, str. 52) Potonjima pripadaju, dakako, težnje (htijenja) i čuvstva (osjećaji). (Ibidem)

7. Znanja Zimmermann definira kao doživljaje uz koje je vezana svijest istine: »... mi ne kažemo za sve naše doživljaje da su istiniti ili neistiniti, nego samo za neke doživljaje, i to za doživljaje *znanja*. Ako ja doživljujem to, da sada nešto hoću ili ne ću, onda taj doživljaj nema na sebi biljega istinitosti; nemaju ga ni moja čuvstva radosti, žalosti, koje god ugone i neugode. Ali kad kažem $2 \times 2 = 4$, znam da je to istina, a neistina je $2 \times 2 = 5$.« (TF, str. 14) Doživljaje (čine) znanja Zimmermann dijeli – poput Geyslera (LP1, str. 131) – na opažanje, predočivanje i mišljenje.

Opazanje

1. Opažanje Zimmermann definira nasuprot predočivanju, pomišljanju: kod opažanja je posrijedi zbilja, tj. zbiljski (a ne pomišljeni) predmet.¹³ Opažanje se odnosi na zbilju (usvjesnu ili izvansvjesnu zbilju), predmet opažanja zbiljski je nazočan (prezantan), nasuprot predmetu pomišljanja, koji je nazočan samo subjektivno.¹⁴ Zimmermannovim riječima: »Zlatno brdo ili drvo sa zlatnim jabukama samo si pretstavljamo ili pomišljamo, a ne opažamo ih. Jednako pomišljamo na odsutnog prijatelja, a kad nam je zbiljski nazočan, kažemo, da ga opažamo.« (TP, str. 75) Ukratko, opažanjem intendiramo zbiljski predmet, nazočan sam po sebi ili po svojoj vlastitosti, dok predmet predočivanja nije zbiljski nazočan. (DŽ, str. 26)

Posebno se pak sjetilno opažanje razlikuje od predočivanja po tom što počinje organskim (sjetilnim, perifernim) podražajem, kojeg kod predočivanja nema. (DŽ, str. 25–26)

6
TP, str. 48–50; ON2, str. 4, 19; DŽ, str. 12;
TF, str. 18–20, 24, 25; NS, str. 17.

7
TP, str. 48–51; DŽ, str. 130–131.

8
Ibidem.

9
TP, str. 50–51; DŽ, str. 103.

10
LP1, str. 131, 239–248, 272.

11
LP1, str. 131, 298–303, 304–312.

12
LP1, str. 131, 433–442, 455–487.

13
TP, str. 42–43, 75–76.

14
TP, str. 42, 76; ON2, str. 9.

2. Geysler doduše spominje da se sjetilno opažanje razlikuje od predodžbe po zbiljnosti svoga predmeta, ali bitnom ipak smatra razliku u njihovu postanku: »Jeder Mensch nimmt in seinem Bewußtsein gelegentlich Inhalte wahr, die den Empfindungen und Sinneswahrnehmungen ähnlich sind, aber keine aktuellen Sinnesobjekte bilden. Sie sehen wie Farben aus, hören sich wie Töne an, entstammen aber nicht einer Reizung der Augen bez. des Ohres. [...] Diese sinnlich-anschaulichen Objektinhalte unsers Bewußtseins, die von den Sinneswahrnehmungen sich dadurch wesentlich unterscheiden, daß ihnen nicht eine bestimmte Erregung der Sinnesorgane unmittelbar zugrunde liegt, nennen wir *Vorstellungen*.« (LP2, str. 449–450) Sjetilno je opažanje dakle izravno ovisno o fizičkom podražaju dotičnog organa, sjetila. (LP1, str. 180) Predodžbe međutim nisu izravno, neposredno ovisne o tom podražaju, premda jesu vezane na fiziološke procese u mozgu. (LP1, str. 279)

3. Pod zbiljskim predmetom opažanja Zimmermann misli kako na onaj zbiljski predmet izvan naše svijesti tako i na onaj u našoj svijesti. Sve je zbiljsko što je o mišljenju neovisno, bilo da se nalazi u samoj našoj svijesti, pa ga zovemo usvijesno (imanentno) zbiljskim, ili da postoji neovisno ne samo o našem mišljenju nego i o našoj svijesti, pa ga zovemo izvansvijesno (transcendentno) zbiljskim, odnosno realnim (u strogom značenju te riječi).¹⁵ Opažamo dakle kuće, drveće, ljude itd., predmete izvan naše svijesti, ali i vlastitu bol ili radost itd., predmete u samoj našoj svijesti. Isto tako, neku kuću možemo sebi u mislima predočiti i kad je nema pred nama (da bismo je mogli vidjeti, opaziti), kao što i strah možemo sebi u mislima predočiti i onda kad ga ne osjećamo, kad ga u nama zbilja nema.

4. Između opaženog i pomišljenog sadržaja ne mora biti nikakve razlike. Opažaj i predodžba ne razlikuju se sadržajno, tj. sadržajne su razlike među njima sporednog karaktera.¹⁶ Njihova se međusobna razlika tiče u biti njihova odnosa spram naše volje i spram stvarnosti. Opažaju pridijevamo objektivnost zato što ne ovisi o našoj volji, nego o stvarnosti koja ga izaziva u nama (htjeli mi to ili ne htjeli), dok pomišljanje, tome nasuprot, zovemo subjektivnim, zato što ovisi upravo o našoj volji, posve neovisno o aktualnoj stvarnosti. (TP, 100)

Da se opažaji i predodžbe ne razlikuju bitno po svome sadržaju, istaknuto je i u Geysera. (LP2, str. 449–450)

5. Zimmermann govori o neposrednom, sjetilnom i odnošajnom opažanju.

Neposredno opažanje

1. Neposrednim opažanjem Zimmermann zove svijest subjekta o vlastitim doživljajima. Neposredno opažam npr. svoje trenutačno raspoloženje, ja sam toga raspoloženja svjestan, kao što sam svjestan i svega što ovaj trenutak hoću, vidim, čujem, mislim, osjećam itd.¹⁷ To opažanje (svijest) vrsta je znanja – ja znam da upravo hoću (to i to) i da upravo mislim (na ovo ili na ono) itd. Pritom, nije dovoljno da samo znam za te svoje doživljaje (htijenja, misli, čuvstva itd.), nego je bitno da za njih znam kao za *svoje* doživljaje – tek u tom slučaju naime posrijedi je svijest, *usebno* (unutrašnje) opažanje. (TP, str. 39–40)

2. Termin 'svijest' ima u Zimmermanna dva značenja. Prvo, svijest je sveukupnost doživljaja nekog subjekta, pri čemu ti doživljaji tijekom vremena dolaze i odlaze, međusobno se izmjenjuju, a svijest ostaje sve vrijeme jedna te ista.¹⁸ Govorimo tako o pojedinim doživljajima u našoj svijesti, o pojedini-

nim našim znanjima, htijenjima i čuvstvima, što ih smještamo u svoju svijest. Razlikujemo također usvijesnu (psihičku, duševnu) od izvansvijesne (fizičke, tjelesne) zbilje. (ON2, str. 10b) Drugo, svijest je i znanje što prati pojedini naš doživljaj: »Kad gledamo, slušamo, sjećamo se, razmišljamo, radujemo se i odlučujemo i t. d., te smo si svega toga 'svijesni' – znači, da ne samo što gledamo, slušamo... nego i znademo za naše gledanje, slušanje... i to znademo, da je u svezi s onim 'ja', koji to doživljuje.« (TP, str. 38) To znanje (da upravo gledamo, slušamo itd.) Zimmermann zove neposrednim, usebnim opažanjem (tog istog gledanja, slušanja itd.), služeći se pritom i terminom 'svijest', odnosno – češće – 'svjesnost' (Zimmermann piše 'svijesnost').¹⁹

Ovdje nam je, u prvom redu, zanimljiva svijest kao usebno opažanje, tj. kao svijest subjekta o vlastitim doživljajima.

3. 'Svijesnost' je Zimmermannov prijevod njemačkog termina 'Bewußtheit'. Taj je termin (Bewußtheit) skovan u XIX. st, a početkom XX. st. rabe ga, uz druge filozofe i psihologe, također Narziss Ach i Joseph Geysler.²⁰

Ach je – uz Külpea, Mayera, Ortha, Marbesa, Böhlera, Messera i dr. – predstavnik würzburške škole (eksperimentalne) psihologije. Würzburšku školu psihologije Zimmermann u raznim svojim psihologijskim i filozofijskim djelima ističe posebno kao školu koja rezultatima svojih eksperimenata upozorava na nezorne, nadosjetilne sadržaje naše svijesti i tim načinom zapravo pobija psihološki senzualizam (tj. utvrđuje psihološki intelektualizam). Te nezorne, nadosjetilne sadržaje svijesti Ach zove 'Bewußtheiten'.²¹ No to očito nije značenje u kojem Zimmermann rabi termin 'svijesnost'.

Geysler pak, poput Zimmermanna kasnije, ističe dva značenja riječi 'Bewußtsein': s jedne strane, ta riječ znači sveukupnost, cjelinu svih doživljaja dotičnog subjekta, dok s druge strane ona označava neposredno znanje što ga subjekt ima o vlastitim doživljajima.²² Da bi izbjegao moguću zabunu, Geysler za potonje značenje riječi 'Bewußtsein' rabi termin 'Bewußtheit'. (LP2, str. 33) Sâm pritom spominje značenjsku podudarnost svoje uporabe tog termina (Bewußtheit) s Natorpovom. (GS, str. 11)

Ukratko, Zimmermannov termin 'svijesnost' prijevod je Geyslerova termina 'Bewußtheit' i značenjski se s njim podudara.

4. Svijest Zimmermann zove *neposrednim* opažanjem zato što nije posredovana sjetilima, odnosno sjetilnim organima.²³ U tom smislu Zimmermann sjetilno opažanje zove posrednim opažanjem.²⁴

15

TP, 42–43; ON2, 10b.

16

TP, 99–100; ON2, 9; DŽ, 26.

17

TP, str. 4, 5, 38–40, 45–46, 48–49, 59, 76; ON2, str. 9; DŽ, str. 2, 24, 105–108; TF, str. 14, 17.

18

TP, str. 4, 39; DŽ, str. 2, 107, 108; TF, str. 17.

19

TP, str. 4, 38–40, 46, 48; ON2, str. 9; DŽ, str. 105; TF, str. 17.

20

Usp. Joachim Ritter (ur.), *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Wissenschaftliche

Buchgesellschaft, Darmstadt, Basel, 1971, sv. 1, st. 889 (Bewußtsein) te st. 900–901 (Bewußtseinsinhalte, unanschauliche – Bewußtheit, Bewußtseinlage).

21

Usp. ibidem, st. 900–901. Usp. također LP2, str. 33 – Geysler ne preporučuje Achovu uporabu termina 'Bewußtheit'.

22

LP2, str. 32–40; GS, str. 11–13.

23

TP, str. 2, 5; ON2, str. 8–9.

24

TP, str. 2; ON2, str. 8; DŽ, str. 9, 24; TF, str. 21.

No s logičkog, spoznajnog aspekta, izraz 'neposredno opažanje' zapravo je pleonazam, jer je opažanje kao takvo neposredno, ono nije – poput zaključka – posredovano nekim drugim spoznajama. U spoznajnom pogledu, dakle, i svijest i sjetilno opažanje oblici su neposrednoga znanja. U tom smislu naglašava Geysler da se usebno i sjetilno opažanje razlikuju međusobno po svome predmetu, a ne po načinu znanja, jer je u oba slučaja posrijedi neposredno znanje, opažanje, ali u prvom slučaju (u slučaju usebnog opažanja) radi se o neposrednom znanju psihičkih, duševnih zbivanja (unutar svijesti dotičnoga subjekta), dok se u slučaju sjetilnog opažanja radi o fizičkim, tjelesnim predmetima (izvan svijesti dotičnoga subjekta). (LP2, str. 35) Usebno i sjetilno opažanje razlikuju se, dakako, i po tome što je sjetilno opažanje posredovano podražajem dotičnoga sjetilnog organa, dok se usebno opažanje zbiva bez takva podražaja,²⁵ ali ta razlika ne utječe na logički, spoznajni karakter neposrednosti kako sjetilnog tako i usebnog opažanja.

5. Da bi dočarao neposrednost usebnog opažanja Zimmermann se na mnogim mjestima pomaže izrazom 'nazočnost', pa tako ističe da subjekt svoje doživljava »sam u sebi nazočne nalazi« (TP, str. 39) i da su mu oni neposredno nazočni (TF, str. 17), dapače 'svijesnost' se ni u čemu drugome na sastoji do upravo u toj nazočnosti naših doživljaja nama samima, našem znanju, opažanju (TP, str. 39–40).²⁶

Istim se načinom i Geysler pomaže izrazima poput 'Gegenwärtigsein' ili 'Gegenwärtighaben'. (Usp. npr. LP2, str. 121, 153)

6. Neposrednost svijesti očituje se i u tom da do nje ne dolazimo tek razmišljanjem. (TP, str. 38) Vlastiti su nam doživljaji neposredno očiti, mi ih sami u sebi nalazimo neposredno nazočne, i nije nam potreban nikakav dokaz te njihove neposredne nazočnosti u našoj svijesti, niti nam tu nazočnost netko drugi treba posvjedočiti. (DŽ, str. 105) Dapače: »Moje znanje o tome, da nešto doživljavam, nije [...] posredno, nego ja *neposredno sa samim doživljam ujedno i znam, da zaista doživljavam.*« (DŽ, str. 105) Prema Zimmermannu, sâm čin doživljaja uključuje svijest o sebi. Ta svijest nije zaseban kakav spoznajni, opažajni čin, odijeljen od sama tog doživljaja, nego njegov sastavni dio – ona s njim nastaje i nestaje.²⁷ Svijest je zapravo subjektivna strana doživljaja, bez koje doživljaj ne bi bio doživljaj, nego puki događaj, nikome nazočan.

7. Za Zimmermanna, usebno opažanje nije *znanje o* dotičnom sadržaju u našoj svijesti, znanje kojim bi taj sadržaj bio određen u svojoj biti, definiran, te bismo znali u čemu se on sastoji i kako ili po čemu se razlikuje od drugih naših sadržaja ili doživljaja, kako nastaje i kako nestaje, tj. pod kojim uvjetima ili kojim povodom nastaje, zbog čega nestaje i kako se mijenja, kako utječe na druge doživljava u našoj svijesti itd. Usebno opažanje je puko registriranje vlastitih doživljaja. Ono ne prelazi okvire neposredne njihove nazočnosti u našoj svijesti. Dapače, ono se ni u čemu drugome i ne sastoji do upravo u toj nazočnosti. Opaziti u sebi neki sadržaj ili doživljaj znači samo *znati za* nj, imati ga nazočna u svojoj svijesti, bez ikakva artikulirana *znanja o* njemu.²⁸

8. Zimmermann ističe razliku između neposrednog opažanja i refleksije. Refleksija je misaoni čin kojim se usredotočujem na neki svoj doživljaj, tako da ga zapazim (*za-pazim*), izdvojim spram drugih sadržaja svijesti, tj. tako da ga konstatiram (upravo njega, a ne te druge sadržaje svijesti), pa ga tako konstatirana mogu i analizirati, zapažajući (konstatirajući) pojedine

njegove momente ili dijelove, kao što ga tako konstatirana mogu i uspoređivati s drugim svojim (otprije konstatiranim) doživljajima, koje možda sâm vratim u svijest (sjećanjem) ili ih možda sâm proizvedem u svijesti (zamišljanjem) itd. Refleksija je aktivan stav spram usebno opažena sadržaja. Svijest je međutim pasivna, ona je puka pratnja usvijesnih sadržaja, prije bilo kakva stava prema njima. (TP, str. 40) Svijest i misao (refleksija) nisu isto. Doživljaja mogu biti svjestan, a da o njemu i ne mislim: »...ne mora čovjek, kad nešto svijesno doživljuje, da ujedno o tome i razmišlja. Ja se mogu razgledavati po ulici, a da pritom i ne mislim upravo na to: ja sada gledam. Mogu da doživljujem neko sjećanje, neku nadu, neku odluku, i sve ovo svijesno doživljujem, a ipak nijesam pritom izričito mislio na svaki pojedini taj doživljaj. Ja tek onda mislim na svoj doživljaj, kad *pazim* na njega, kad se prema njemu tako reći okrenem, obazrem ili osvrnem, ili kad na nj *reflektiram*. Ovim mojim osvrtnom ili refleksijom postane doživljaj kao metnut pred mene: postaje *predmet ili objekt*.« (TF, str. 13) Refleksijom dakle doživljaj postaje predmet moga mišljenja. U mišljenju pak taj doživljaj mogu analizirati i pojedine njegove dijelove i svojstva (boju, veličinu, oblik itd.) zasebno razmatrati. U mišljenju također mogu taj doživljaj uspoređivati s drugim doživljajima i predmetima (koliko im je nalik, koliko se od njih razlikuje, da li im prethodi itd.). U mišljenju mogu donijeti sud o tom doživljaju. (TF, str. 13-14) Neposrednom opažanju to je sve nedohvatno – i analiza i komparacija i sud. Neposrednom je opažanju dohvatna tek nazočnost dotičnog doživljaja u našoj svijesti. Za bolje njegovo poznavanje potrebna je misaona djelatnost, refleksija. (DŽ, str. 106)

Razliku između neposrednog opažanja i refleksije ističe i Geyser. U neposrednom opažanju svjesni smo mnogih različitih doživljaja, sadržaja, ali ne i njihovih međusobnih razlika. (GS, str. 76) Svijest te sadržaje ne konstatira, ona ih samo prati. Konstatirati neki od tih sadržaja znači međutim izdvojiti ga spram svih ostalih, izlučiti ga. U tom se sastoji zapažanje (Bemerken): zapaziti neki sadržaj svijesti znači zapaziti ga spram svega ostaloga sadržanoga u svijesti. (GS, str. 75) Nije dakle dovoljno da smo toga sadržaja svjesni, potrebno je da smo na neki način baš njega svjesni, više nego bilo čega drugoga neposredno nam nazočna – i tek u tom slučaju možemo reći da smo ga zapazili, konstatirali. Svjesnih je sadržaja zato u svakom trenutku puno više od onih zapaženih, konstatiranih. (LP2, str. 229) Zapažanje je dakle poseban čin, različit od neposredna opažanja, svijesti. (LP2, str. 230, 251) Zapažanje je čin refleksije, kojom se subjekt okreće prema dotičnome sadržaju svoje svijesti i samim tim ga izdvaja spram drugih sadržaja svoje svijesti, koje ostavlja nezapažene (i u tom smislu nesvjesne), u pozadini.²⁹ Takav čin samoj je svijesti stran. Ona je indiferentna spram sadržajâ koje prati i nijednome od njih ne daje prednost, ni na koji se – sama po sebi – ne usredotočuje.

9. Predmet je neposrednog opažanja naš svjesni, nutarnji život, usebni svijet, tj. sve ono što se događa u nama samima, naši doživljaji (htijenja,

25

To ističe i Geyser - usp. npr. LP2, str. 35.

26

Usp. također TP, str. 45-46, 48, 59; DŽ, str. 24, 106.

27

TP, str. 38-39, 58-59.

28

TP, str. 38-40, 46, 59; DŽ, str. 106.

29

GS, str. 75; LP2, str. 230.

čuvstva i znanja).³⁰ U tom smislu Zimmermann neposredno opažanje zove i doživljajnim opažanjem,³¹ jer su doživljaji njegov predmet, ali i samo-opažanjem (DŽ, str. 105), jer se radi o doživljajima dotičnog subjekta, koji ih u sebi samu opaža.

10. Predmet neposrednog opažanja zbiljski je predmet. Neposredno opažamo zbilju (inače ne bi bila riječ o opažanju, nego o pomišljanju, predočivanju). Negdašnjega svog osjećaja ili želje možemo se samo sjetiti. Buduće svoje raspoloženje (primjerice, u trenutku konačnoga uspjeha ili kraha) možemo zasad samo zamisliti, ne i neposredno opaziti. Doživljaj mora biti aktualan, zbiljski, da bismo ga mogli neposredno opaziti: »Kad neku odluku nijesmo još stvorili t. j. kad još nije postala zbiljska, nego samo mislimo o njoj, ne može se reći, da ju opažamo u svijesti nazočno, dok još, rekosmo, i nije zbiljska. Tako možemo radost, bol... samo pomisliti ili si pretstaviti, dogod ju ne proživljujemo, a kad se zbiljski u svijesti nalazi, onda ju opažamo.« (TP, str. 75-76)

Predmet usebnog opažanja dakle usvjesna je zbilja, sve ono što se doista, zbilja događa u našoj svijesti u dotičnom trenutku.³² Taj je predmet o našem mišljenju neovisan i zato ga Zimmermann zove zbiljom (ON2, str. 10b), ali on nije izvan naše svijesti, nego upravo u njoj, i zato ga Zimmermann zove usvjesnom zbiljom, usvjesnim predmetom. (ON2, str. 10b)

11. Predmet neposrednog opažanja imanentan je samom činu opažanja. Taj čin je dakako subjektivan, individualan, kao i drugi čini opažanja (ili šire znanja). On ne prelazi granice naše svijesti, ne iskoračuje iz njezinih okvira van, u izvansvjesnu (fizičku) zbilju. I u tom se pogledu neposredno i sjetilno opažanje ne razlikuju – opažanje, sjetilno ili neposredno, subjektivan je čin, individualna, usvjesna djelatnost. Međutim, predmet sjetilnoga opažanja transcendiraju sam čin opažanja, postoji izvan tog čina, u izvanjskom, fizičkom svijetu, dok u neposrednom opažanju te transcendencije nema – predmet neposrednog opažanja ne prelazi s onu stranu svijesti, nego ostaje u njoj i zato ga Zimmermann zove imanentnim, nasuprot transcendentnom (transeuntnom, transgredijentnom) predmetu sjetilnog opažanja.³³

12. Predmet neposrednog opažanja individualan je, subjektivan. S jedne strane, doživljaje ne možemo odvojiti od subjekta koji doživljuje. (TP, str. 2) Ako je što doživljaj, onda je to svakako nečiji doživljaj. Doživljaj koji ne bi bio nečiji doživljaj, samim tim ne bi ni bio doživljaj. S druge strane, vlastite doživljaje neposredno mogu opaziti samo ja sâm. Drugi tko može za njih doznati samo indirektno – tako naime da mu ih sam očitujem govorom, pismom, grimasom itd. O mojim mislima, čuvstvima, željama, nakana itd. nitko ne može imati neposredna znanja, osim mene sama.³⁴ Predmet neposrednog opažanja nije interindividualan (poput fizičkih predmeta, koje može opaziti svatko), nego je individualan i subjektivan, pristupačan isključivo svijesti dotičnog subjekta, tj. isključivo njegovu neposrednom opažanju. (TP, str. 3-4) U tom smislu Zimmermann zove neposredno opažanje individualnim, odnosno subjektivnim opažanjem. (TP, str. 4)

13. U izlaganju o predmetu usebnog opažanja (TP, str. 1-5) Zimmermann uglavnom, ali katkad i pretjerano, gotovo doslovce, slijedi Geysеровo izlaganje u GS, str. 4-11. Konceptija tih dvaju izlaganja, Geyserova (u GS, str. 4-11) i Zimmermannova (u TP, str. 1-5), ista je: radi se zapravo o razlučivanju duševnih (psihičkih) od tjelesnih (fizičkih) sadržaja našeg iskustva – duševni su sadržaji predmet usebnog opažanja i psihologije, dok su fizički

sadržaji predmet sjetilnog opažanja i prirodnih znanosti. Pritom na nekim mjestima tijekom misli u Zimmermannovu izlaganju vjerno prati tijekom misli u Geysеровu izlaganju. Radi se o sljedećim dvama mjestima:

- a) u Geysera (GS, str. 5): »Der – wenigstens für die Allgemeinheit – auffälligste und bekannteste Charakter der *physischen* Inhalte unserer Erfahrung ist der, daß sie *von allen Menschen* wahrgenommen werden können, während das übrige, das jemand erlebt, unmittelbar nur von dem einen wahrgenommen werden kann, dem es gegenwärtig ist. Ein zweiter vermag von diesen letzteren Inhalten im Erfahrungsfelde seines Mitmenschen nie anders als indirekt Kenntnis zu bekommen, nämlich durch Vermittlung *sinnlicher* Vorgänge, die mit ihnen auf irgendeine bekannte Weise im Zusammenhang stehen. So ist es die *interindividuelle* bzw. *individuelle* Wahrnehmbarkeit eines Inhaltes unserer Erfahrung, die für uns Motiv ist, ihm eine physische bzw. seelische Natur beizulegen.«, odnosno u Zimmermannu (TP, str. 3): »Fizičke sadržaje našeg iskustva, kako je općeno poznato, *mogu opažati svi ljudi*, dok svoja čuvstva, misli... t. j. svoje vlastite doživljaje (koje smo nazvali 'duševni') može opažati samo *pojedinačni (individualni) opažajući subjekat*. Za ovakove iskustvene sadržaje mogu drugi ljudi saznati tek neizravno (indirektno) ili sjetilnim posredovanjem, koje ih očituje. Prema tome je *interindividualna* odnosno *individualno-subjektivna* opažajnost mjerilo (normativ, kriterij) ili razlog (motiv) za razlikovanje iskustvenih sadržaja (predmeta) u fizičke i duševne.«
- b) u Geysera (GS, str. 6–7): »Der Unterschied der seelischen und körperlichen Inhalte im Felde unserer Erfahrung besteht uns also zunächst darin, daß die ersten immer nur von einem Menschen, die andern aber stets von vielen Menschen erfahren werden können. Jene sind individuelle, diese interindividuelle Erfahrungsobjekte. Wir müssen aber zu erkennen suchen, was dieser Unterscheidung zugrunde liegt. Dies ist nun offenbar die Annahme eines entgegengesetzten Verhältnisses der beiden Objekte zu dem Akte, durch den die Objekte erfahren oder wahrgenommen werden. Denn es ist ja in der Tat die erste und allgemeinste Tatsache aller Erfahrung, daß erfahren wird, oder daß es in uns das Erfahren, das Wahrnehmen gibt. Dieses in uns vorhandene Erfahren trägt nun den Charakter der *Individualität* an sich. D. h. alles Erfahren, das überhaupt in der Welt vorkommt, ist der Zustand oder die Tätigkeit je eines bestimmten Individuums. Das Erfahren ist ein Zentrum, und zwar ein Zentrum, auf dessen Peripherie die Objekte liegen, die von ihm erfahren werden. Es sind nun die vom Menschen im Akte des Erfahrens erfaßten Objekte teils individuelle teils interindividuelle, wie wir vorhin feststellten. Im ersten Falle geht die dem Erfahren eigentümliche Individualität auf sie über; im zweiten Falle hingegen ist nur das Wahrnehmen, aber nicht auch das Wahrgenommene individuell. Folglich müssen im ersten Falle die Inhalte dem Akte, durch den sie erfahren werden, *immanent*, im zweiten Falle *transeunt* (transzendent)

30
TP, str. 2, 3–4, 38; ON2, str. 8–9; DŽ, str. 24,
107; TF, str. 17.

31
DŽ, str. 24; TF, str. 17.

32
TP, str. 76; ON2, str. 10b.

33
TP, str. 3–4, 47; TF, str. 17.

34
TP, str. 2, 3–4, 39; DŽ, str. 2, 105; TF, str.
16–17, 22.

sein. Dort existieren sie in dem Akte, der sie wahrnimmt, hier dagegen außerhalb desselben. Denn nur, wenn die im Akte des Erfahrens erfaßten Inhalte diesem nicht immanent, sondern transeunt sind, können sie *ohne Einbuße ihrer numerischen Identität* Objekt einer Vielheit von Akten des Erfahrens sein, d. h. von verschiedenen Individuen wahrgenommen werden.«, odnosno u Zimmermanna (TP, str. 3-4): »Duševni se dakle sadržaji našeg iskustva razlikuju od tjelesnih (fizičkih) po tom, što su oni prvi individualni, a potonji interindividualni. Pita se: po čemu (ili u koliko ili zašto) se iskustveni predmeti razlikuju u individualno i interindividualno opažajne? - Očito je, da moraju biti u različitoj svezi sa samim iskustvenim opažanjem; iskustvo je naime uopće samo tako moguće, da postoji pojedini subjekat, koji iskustveno opaža: opažanje je pak svakako djelovanje ili stanje individualnoga čovjeka, i po tom je ono dakako individualno. Predmeti su njegovi, rekosmo, individualni i interindividualni. U prvom slučaju prelazi individualnost (opažanja) i na opažene predmete, a u potonjem je samo opažanje individualno, dok opaženi predmeti nijesu. To znači, da su u prvom slučaju predmeti *immanentni* činu opažanja ili iskušavanja (t. j. u njemu se nalaze i ostaju, te ih upravo zato i možemo nazvati: predmeti 'unutarnjeg' iskustva), dok su u potonjem *transeuntni* (transcendentni t. j. o opažanju neovisni ili 'izvan' njega, pa zato smo opažanje tih predmeta nazvali 'izvanjsko' iskustvo) – i samo na taj je način moguće, da ove potonje predmete opažaju mnogi individui.«

14. Geysler na više mjesta ističe neprikladnost, ali ujedno i uvriježenost termina 'innere Wahrnehmung' kad je riječ o svijesti, usebnom opažanju. Prilozi 'innen' i 'außen' tiču se prostornih odnosa. Čuvstva, htijenja i znanja, naši doživljaji, međutim ne postoje u prostoru. Termin 'unutrašnje opažanje' mogao bi se dakle, strogo gledajući, odnositi samo na opažanje vezano uz unutrašnje osjete (napora, gladi, umora, sitosti, žeđi itd.), nasuprot izvanjskim osjetima (boje, mirisa, mekoće, hladnoće itd.). Unutrašnji se osjeti tiču stanja našeg vlastitog tijela i zbivanja, procesa u njemu, dok se izvanjski osjeti tiču događaja i stanja izvan našeg tijela. U tom smislu, unutrašnje bi opažanje bilo zapravo sjetilno opažanje kojem bi predmet bio ograničen našim vlastitim tijelom – Geysler govori o 'innere Sinneswahrnehmung' – dok bi izvanjsko opažanje bilo također sjetilno opažanje, ali bi svoj predmet nalazilo izvan našega tijela – Geysler govori o 'äußere Sinneswahrnehmung'. Opažanje vlastitih doživljaja (znanja, htijenja ili osjećaja) ne bi spadalo ni u izvanjsko ni u nutarnje opažanje, jer ti doživljaji ne postoje niti u našem tijelu niti *izvan* njega negdje u prostoru.³⁵

Može se pretpostaviti da Zimmermann upravo pod utjecajem ovih Geyslerovih terminoloških razmatranja zapravo izbjegava termin 'unutrašnje opažanje', nalazeći izlaz uglavnom u terminima 'neposredno' i 'usebno' opažanje.

15. Ukratko, Zimmermannova su razmatranja neposrednog opažanja pod znatnim utjecajem Geyslerovih nazora o svijesti (u smislu neposredna znanja o vlastitim doživljajima). Taj se utjecaj očituje kako u nekim bitnim temama (kao što su odnos između svijesti i refleksije, ili imanentnost i individualno-subjektivna opažajnost predmeta svijesti), tako i u nekim detaljima (primjerice, Zimmermannov termin 'svijesnost' kao prijevod Geyslerova termina 'Bewußtheit', ili pak Zimmermannovo izbjegavanje termina 'unutrašnje opažanje', potaknuto možda Geyslerovim upozorenjem na njegovu neprikladnost).

Sjetilno opažanje

1. Zimmermann ističe tri momenta nužno prisutna u svakom sjetilnom opažanju: prvo, zbilja (i to zbilja izvanjskih, fizičkih, tjelesnih predmeta), drugo, podražaj (i to, kako organski, sjetilni podražaj, tako i fiziološki podražaj, fiziološka afekcija, uzbuđenje koje nastaje u živcu), treće, svijest (shvaćanje dotične izvanjske zbilje, znanje o njoj). Sjetilno opažanje zbiva se tako da izvanjska zbilja fizičkim kontaktom aficira sjetilni organ i tim putem postane nazočna dotičnom sjetilu.³⁶ Tu vrstu nazočnosti – nasuprot onoj neposrednoj u doživljajnom opažanju – Zimmermann zove osjetilnom, podražajnom nazočnošću (DŽ, str. 13), a shvaćanje osjetilno nazočnih predmeta zove (o)sjetilnim opažanjem. (DŽ, str. 9) Zimmermannovim riječima: »Sjetilno je opažanje [...] *svijesno znanje o zbiljnosti izvanjskih (fizičkih, tjelesnih) predmeta, koliko je to znanje uvjetovano sjetilnim podraživanjem.*«³⁷

2. Sjetilno opažanje Zimmermann zove još i posrednim opažanjem, jer nastaje posredovanjem sjetila.³⁸ Zove ga i izvanjskim opažanjem,³⁹ percipiranjem⁴⁰ te senzitivnim opažanjem.⁴¹ Sjetilnim opažanjem stečeno znanje o izvanjskom svijetu Zimmermann zove sjetilnim, odnosno izvanjskim iskustvom.⁴²

3. Postanak sjetilnog opažanja Zimmermann tumači u tri koraka, ističući, prvo, podražajnu (fizičko-kemijsku) komponentu, drugo, nervnu (fiziološku) komponentu i, treće, psihičku komponentu.

4. Prvi korak u nastanku sjetilnog opažanja utjecaj je izvanjskog svijeta na naše sjetilne organe (oko, uho, kožu, nos itd.). Izvanjska zbilja aficira pojedine naše sjetilne organe.⁴³ Određeni fizikalni proces u izvanjskoj zbilji (svjetlost, zvuk...) podražuje određene naše sjetilne organe i proizvodi u njima određene fizičke ili kemijske učinke.⁴⁴ Taj utjecaj izvanjske zbilje na naše sjetilne organe putem fizičkog kontakta Zimmermann zove sjetilnim (organskim, perifernim), odnosno izvanjskim podražajem (budući da je izazvan djelovanjem izvana, izvan sjetilnog aparata – nasuprot unutrašnjem podražaju, izazvanom iznutra, iz sama sjetilnog aparata, bez ikakva djelovanja izvana – TP, str. 80).

Razliku između izvanjskog i unutrašnjeg podražaja ističe i Geysler: »Die Reize werden *äußere* genannt, wenn sie von Objekten der Außenwelt ausgehen, *innere*, wenn sie in inneren Vorgängen des Organismus ihren Ursprung haben«. (LP2, str. 78)

35

LG, str. 34; GS, str. 6.

36

ON2, str. 3, 8; DŽ, str. 9.

37

TP, str. 77; usp. također slične definicije u: TP, str. 43, 98–99; DŽ, str. 13.

38

TP, str. 2; ON2, str. 8; DŽ, str. 9, 24; TF, str. 21.

39

TP, str. 2, 75; DŽ, str. 8, 9; TF, str. 21.

40

ON2, str. 8; DŽ, str. 8; TF, str. 21.

41

DŽ, str. 9; TF, str. 21.

42

TP, str. 2; TF, str. 17, 21.

43

Sjetilne organe zove Zimmermann još i perifernim organima – nasuprot mozgu, koji je središnji, centralni organ. (DŽ, str. 12–13) Na nekim mjestima (TP, str. 82–83; DŽ, str. 168; TF, str. 17, 21) Zimmermann zove sjetilne organe sjetilima, dok na nekim drugim mjestima (DŽ, str. 8–9) pod sjetilima razumije pojedine opažajne sposobnosti (primjere, sposobnost vida, sluha, njuha itd.), upravo nasuprot pojedinim sjetilnim organima (oku, koži, uhu itd.).

44

TP, str. 76–77, 78–79, 93–94, 152; ON2, str. 3, 8; DŽ, str. 12–13, 166–167, 196; TF, str. 23.

5. Drugi korak u nastanku sjetilnog opažanja fiziološki je podražaj, uzbuđenje koje nastaje u živcu unutar dotičnog sjetilnog organa, te se nervnim vlaknima prenosi u mozak, gdje biva lokalizirano, smješteno u odgovarajuće polje.⁴⁵ Za onim početnim fizičko-kemijskim procesom u sjetilnom organu slijedi dakle fiziološki proces u našem nervnom sustavu. Ta dva procesa, a posebno potonji, fiziološki podražaj, Zimmermann zove bližim uzrokom osjeta, njegovom *causa proxima*, dok izvanjska tijela, izvanjsku zbilju kojom ta dva procesa bivaju izazvana, zove daljim uzrokom osjeta, njegovom *causa remota*. (TP, str. 93-94)

U Geysera je razlika između sjetilnog podražaja (Sinnesreiz) i fiziološkog, nervnog uzbuđenja (Erregung, Sinneserregung) sustavno provedena i znatno izraženija, jasnija negoli u Zimmermanna.⁴⁶ Geysler također spominje nervno uzbuđenje kao najbliži uzrok osjeta: »Die Empfindungen sind nicht das unmittelbare Ergebnis der Sinnesreize, weil zwischen ihnen und diesen die im Sinnesorgan und zentralen Sinnesnervensystem ausgelösten Sinneserregungen als die nächsten Ursachen der Empfindung in der Mitte liegen.« (LP2, str. 317)

6. Treći i završni korak u nastanku sjetilnog opažanja sâm je osjet, odnosno opažaj.

Osjet je elementarni dio opažaja, tj. boja koju vidimo, zvuk, miris koji čujemo, toplina, mekoća, težina koju osjetimo itd. Osjet je onaj dio opažaja koji nastaje izravno iz sjetilnog podražaja i nervnog uzbuđenja što ga taj podražaj izazove.

Naime sadržaj sjetilnog opažanja složen je od mnogih dijelova, kompleksan. Pojedina percepcija sadrži u pravilu više usvijesnih predmeta i međusobne njihove prostorne, vremenske itd. odnose.⁴⁷ No i sami ti predmeti u našoj svijesti (predodžbe stabla, kuće, čovjeka...) sastavljeni su od mnogih dijelova kao što im i pripadaju razna svojstva. One elementarne dijelove tih usvijesnih predmeta, a to znači one jednostavne njihove dijelove, koji se ne osnivaju na nekim drugim, još jednostavnijim dijelovima, Zimmermann zove osjetima. Osjeti su dakle osnovni, prvotni dijelovi svega opažaja, na njima se gradi sav (složeni, kompleksni) sadržaj sjetilnog opažanja: »Mi sjetilno opažamo n. pr. čovjeka, kuću, drvo... t. j. pojedine predmete. Ali ti sjetilno-opažajni sadržaji već su kompleksni ili sastavljeni od pojedinih dijelova boje, veličine, oblika... Takovi sastavni dijelovi, na kojima se osnivaju izgrađeni sadržaji, a koji dijelovi nijesu osnovani na nikojim jednostavnijim elementima, zovu se *osnovni* ili *prvotni* elementi. U sjetilnom opažanju zovemo takove elemente *sjetilni oćuti* (sinnliche Empfindungen) ili *osjeti*.«⁴⁸ Osjeti su dakle opažene boje, mirisi, okusi itd., sadržaji neposredno ovisni o organskom podražaju (TP, str. 54, 78) i upravo zato prvotni, elementarni. Sve drugo na njima se osniva.

Ukratko, osjeti (ili sjetilni oćuti, kako ih Zimmermann također zove⁴⁹) jesu oni dijelovi kompleksnog sadržaja percepcije od kojih jednostavnijih nema i koji neposredno ovise o fiziološkom podražaju u mozgu – dakle, pojedine opažene boje, zvukovi, okusi itd. – tako da u našoj svijesti (barem što se sjetilnog opažanja tiče) sve s njima počinje.

7. Tri su momenta dakle bitna u Zimmermannovu pojmu osjeta: prvo, osjet je elementarni, osnovni oblik znanja, i nema znanja koje bi mu prethodilo, drugo, osjet je jednostavan i nema znanja koje bi bilo jednostavnije od njega, treće, osjet je neposredan, izravan učinak sjetilnog, odnosno nervnog i moždanog podražaja.

Ta tri momenta bitna su i u Geyserovu shvaćanju osjeta. Prema Geysneru, osjet je prvi, izvorni oblik znanja, jer ne pretpostavlja neko drugo znanje – osjet nastaje izravno iz tjelesnog podražaja, bez ikakva udjela drugih znanja – i u tom je smislu on izvoran, neposredan. (LP1, str. 181) Nadalje, osjet je jednostavan (LP1, str. 181): miris koji čujem nema dijelova, kao ni okus, toplina, ton, pa ni boja koju vidim (dijelove ima dotična površina ili tijelo, ali ne i sama boja te površine, tog tijela) itd. Osjeti su naprosto kakvoće, same po sebi jednostavne, bez obzira na subjekte kojima ih priričemo. Konačno, osjet je neposredan učinak tjelesnog podražaja (u našim sjetilnim organima, u vlaknima naših živaca i u mozgu), čist od bilo kakva utjecaja drugih čimbenika, što sudjeluju npr. u opažanju ili predočivanju, suđenju itd. – osjet prethodi bilo kakvoj sintezi, asimilaciji, apercepciji itd. (LP2, str. 306–308)

8. Osjet Zimmermann smatra psihičkom reakcijom na fiziološki podražaj. (TP, str. 78–79)

S jedne strane, osjet se ne da svesti na fiziološki proces. (TP, str. 81) On ne pripada nervnom, moždanom zbivanju i ne nalazi se u mozgu, nego u svijesti (u kojoj se nervno uzbuđenje ne nalazi i u kojoj se ne odvijaju fiziološki procesi). U osjetu smo svjesni pojedinih boja, zvukova itd., a ne nervnih, fizioloških procesa u svome mozgu. Isto tako, subjekt je osjeta naše ja, a ne uzbuđeni dio mozga. Osjet je psihičko, a ne fiziološko stanje. (DŽ, str. 166–167)

S druge strane, međutim, naša sjetilna sposobnost nije kadra sama po sebi osjetiti, nego joj je za to potreban poticaj izvana, podražaj, i to fiziološki podražaj našeg tijela, mozga. (TF, str. 25) U mnogom pogledu osjet upravo ovisi o tom tjelesnom, moždanom podražaju. Primjerom, jačina osjeta ovisi o jačini (intenzitetu) podražaja. (S tim u svezi Zimmermann kritički razmatra Weber-Fechnerov psihofizički zakon, prema kojem s rastom jačine podražaja u geometrijskoj progresiji, intenzitet osjeta raste samo u aritmetičkoj progresiji.)⁵⁰ Zimmermann također upozorava i na podražajni prag, odnosno podražajni vrh. Ako podražaj nije dovoljno jak, ako ne prelazi podražajni prag, ili ako je prejak i prekoračuje podražajni vrh, onda nema ni njegova prihvata u duši, pa tako ni njezine reakcije na nj. Izostaje dakle u tom slučaju sam osjet: »'Podražajni prag' označuje onaj stepen podražajne jačine, koji upravo dostaje da se psihička energija aktira u oćut [osjet];

45

DŽ, str. 12–13, 166–167, 196; TF, str. 23.

46

Usp. npr. LP1, str. 201–204; ili LP2, str. 317–320.

47

Jasno, moguće je percipirati i jedan jedini predmet – npr. modrinu, određenu nijansu modre boje, unutar koje ništa ne razaznajemo.

48

TP, str. 43; usp. također TP, str. 78.

49

Sjetilne oćute, osjete, Zimmermann suprotstavlja pomišljajnim oćutima. Prema Zimmermannu, naime, oćut je moguće i bez organskog podražaja. Organski podražaj izazvan

izvanjskom zbiljom nije neophodan da bi u našoj svijesti nastao npr. oćut zelene boje. Zelenilo možemo i pomisliti, ono može biti predmet našeg pomišljanja, predočivanja (s izvorom u našoj moći imaginacije), a ne nužno predmet našeg sjetilnog opažanja. Oćut u sklopu sjetilnog opažanja, izazvan dakle nekim organskim podražajem, Zimmermann zove sjetilnim oćutom, osjetom, dok oćut o organskom podražaju neovisan zove pomišljajnim oćutom. (TP, str. 80)

50

TP, str. 86; DŽ, str. 170–172. Ovisnost osjetnog o podražajnom intenzitetu, tzv. prag intenzitetne razlike, kao i Weber-Fechnerov psihofizički zakon opsežno razmatra i Geysner. (Usp. LP1, str. 211–217; LP2, str. 327–336)

pokusima je utvrđeno, da svaki i najmanji podražaj nije kadar uvjetovati postanak oćuta. - 'Podražajni vrh' znači takovu podražajnu jačinu, kojom je već iscrpljena oćutna energija tako, da više nije ni moguće jače oćućivati. «⁵¹ No osjet ne ovisi o podražaju samo s obzirom na svoj intenzitet nego i s obzirom na svoj sadržaj, kakvoću. Taj sadržaj naime uvijek odgovara dotičnom podražaju, tj. isti podražaj izazvat će uvijek u našoj svijesti isti osjet. (TP, str. 83-86) Odnos između podražaja i osjeta regularan je: isti uzrok (akcija, podražaj) u našem tijelu rezultira uvijek istom posljedicom (reakcijom, osjetom) u našoj svijesti, duši – dakako, pod uvjetom da su okolnosti iste, tj. da u međuvremenu nismo npr. oboljeli (psihički ili nervno).⁵²

Ukratko, osjet je za Zimmermanna rezultat kako psihičkog tako i nervnog, fiziološkog procesa (TP, str. 81), pri čemu je potonji proces – govorimo li o sjetilnom opažanju, a ne možda o halucinaciji, snu i sl. – nužno izazvan nekim fizikalnim zbivanjem u izvanjskom svijetu.

9. Psihičku narav osjeta, nasuprot fizičkoj naravi sjetilnog podražaja i nervnog, fiziološkog uzbuđenja, iz kojih taj osjet nastaje, ističe i Geysler: »Unsere Sinnesempfindungen kommen dadurch zustande, daß geeignete Reize auf die Sinnesorgane einwirken und in diesen sowie in dem Sinnesnervensystem bestimmte Veränderungen hervorrufen. Alle diese Vorgänge gehören der physischen Natur an. Die Sinnesempfindungen selbst sind aber seelische Vorgänge. Sie können folglich nur dadurch eintreten, daß sich mit der physiologischen Sinneserregung eine ihr gesetzmäßig zugeordnete Veränderung in der Seele verbindet.«⁵³

Geysler, k tome, poput Zimmermanna kasnije, ističe i nemoć duše da se u danom trenutku sama odredi za upravo ovaj, a ne neki drugi osjet, jer je ona spram svih mogućih osjeta u tom (i u bilo kojem drugom) trenutku sama po sebi indiferentna i zato potrebna neke determinacije izvana, koju joj daje upravo sjetilni podražaj, odnosno fiziološki proces tim podražajem izazvan u mozgu: »Soll nämlich die Seele durch ihre Tätigkeit in einem bestimmten Augenblick einen bestimmten Empfindungsinhalt erzeugen können, so muß sie zuvor in sich eine Determination erleiden, durch welche sie zu dieser konkreten Tätigkeit disponiert und bestimmt wird. Denn in ihrer allgemeinen Natur liegt kein Grund, warum sie in diesem Augenblick eher diesen als irgend einen andern Empfindungsinhalt erzeugt. Die zur Beseitigung dieser Indifferenz erforderliche Determination kann aber die Seele nicht sich selbst geben [...] Deshalb gibt es nur die eine Möglichkeit, daß die Sinneserregung die Ursache ist, durch deren Einfluß in der Seele eine bestimmte Veränderung hervorgerufen wird. In dieser Veränderung besteht der Empfindungsvorgang.« (LP2, str. 223-224)

Konačno, Geysler i zaključuje, poput Zimmermanna kasnije, da je osjet zapravo psihofizički događaj, uzrokovan doduše organskim i fiziološkim procesima u našem tijelu (u našim sjetilnim organima, nervima, mozgu), ali određen ujedno i dispozicijama naše duše, u kojoj nastaje: »Doch würden wir ihn [sc. den Empfindungsvorgang] gänzlich mißverstehen, wollten wir annehmen, seine Qualität sei ausschließlich durch die physiologische Erregung, von der die Seele getroffen wird, bestimmt. Vielmehr ist auch die angeborene Natur der Seele an der Qualität dieser Veränderung beteiligt; denn überall bestimmt sich ein Geschehen zugleich nach der Ursache, von der es hervorgerufen wird, und nach der Natur des Substrates, in und an welchem es eintritt [...]. Demnach sind die Empfindungsvorgänge die Resultante aus den Sinneserregungen und den allgemeinen und individuellen Dispositionen der Seele.«⁵⁴

10. Osjet, prema Zimmermannu, uključuje kako prihvata dotičnog sjetilnog, odnosno fiziološkog podražaja (i u tom je prihvatu, recepciji subjekt pasivan), tako i reakciju na nj (u kojoj je subjekt, naravno, aktivan).⁵⁵

Istim načinom i Geysler shvaća osjet kako kao recepciju (primanje, prihvata) tako i kao reakciju (odgovor na taj prihvata). Naime, u pogledu nastanka osjeta naša je duša pasivna: osjet ne nastaje slobodnim njezinim činom, nego izvana, o njoj neovisno. Nastanak osjeta u našoj duši određen je faktorima koji se nalaze izvan nje same, u tijelu: podražajem u dotičnom našem sjetilnom organu i fiziološkim uzbuđenjem što ga taj podražaj izazove u vlaknima naših živaca i u mozgu. U tom smislu, duša prima osjet, ona je u njegovu nastanku receptivna. Ali sadržaj, kakvoću tom osjetu daje sama naša duša, i to ne po slobodnu svome nahodaњу, nego po samoj svojoj naravi: u naravi je njezinoj da na taj određeni podražaj reagira upravo ovim određenim sadržajem, tj. upravo ovom određenom usvijesnom kakvoćom, a ne nekom drugom. U tom smislu, osjet je ujedno i reakcija naše duše na dotični podražaj, a ne samo njegov prihvata, tj. u nastanku osjeta duša nije samo receptivna nego i re-aktivna. (GS, str. 36-40)

11. Ono što Zimmermann posebno ističe u vezi s osjetima njihova je neintencionalnost. Osjeti su za Zimmermanna neintencionalni sadržaji svijesti. Opažena boja nije opažaj nečega (opažaj upravljen na dotično nešto), nego je ona naprosto sadržaj u našoj svijesti, koji ni na što nije upravljen. Izostaje dakle svaka intencija, kad je o osjetu riječ, i ostaje samo njegova nazočnost, prisutnost: »Oni [osjeti] su po svojoj naravi neintencionalni svijesni sadržaji, jer se ne odnose na drugi koji predmet, to će reći: pojedine boje, glasovi... ne znače gledanje, slušanje... nečesa od njih različnog. Sjetilno pak opažanje (=gledanje, slušanje...) jest intencionalni svijesni sadržaj, koji znači shvaćanje (spoznanje) predmeta pomoću pojedinih osjeta.«⁵⁶ Kao što stvari u izvanjskom svijetu naprosto jesu, ni na što se ne odnoseći, ništa ne intendirajući, tako i osjeti u našoj svijesti naprosto jesu, ni na što se ne odnoseći, ništa ne intendirajući. Tek sjetilno opažanje intendira, i to predmet izvan naše svijesti, a ne osjete (koje je taj predmet izazvao u našoj svijesti). Osjeti su predmeti usebnog, a ne sjetilnog opažanja. Pri sjetilnom opažanju nismo upravljeni na osjete, nego na fizičke predmete, ali preko osjeta: »Osjeti nijesu predmeti našeg opažanja, nego pomoću osjeta tek opažamo predmete, t. j. mi se kao opažajući subjekat upravljamo k predmetima upravo posredovanjem onih osjeta, koji su u opažanju sadržani. Mi osjete samo doživljujemo, ali kod sjetilnog opažanja nijesmo na njih upravljani (gerichtet) ili ne mnijemo (intendiramo, meinen) osjete kao duševne doživljaje, nego pomoću njih mnijemo fizičke stvari (predmete)«. ⁵⁷ Sam o sebi neintencionalan, osjet je dakle poput kakva znaka koji daje smjer našoj intenciji izvanjskog predmeta, i to poput kakva prirodna, a ne dogo-

51

TP, str. 86; usp. također DŽ, str. 170-172. Donji i gornji podražajni prag razmatra i Geysler u LP1, str. 210-211, i u LP2, str. 79, 327.

52

Sadržajnu, kvalitativnu ovisnost osjeta o podražaju detaljno razmatra i Geysler u LP1, str. 205-210, i u LP2, str. 320-327.

53

LP2, str. 223; usp. također LP1, str. 179.

54

LP2, str. 224; usp. također LP1, str. 179-180; GS, str. 37-38.

55

TP, str. 78; DŽ, str. 166-167.

56

TP, str. 44; usp. također TP, str. 78; ON2, str. 8, 10b; DŽ, str. 16; TF, str. 18-19.

57

TP, str. 46; usp. također TP, str. 78; DŽ, str. 16.

vorena znaka za taj predmet – jer je samim tim predmetom i izazvan u našoj svijesti (osjet je naprosto odgovor naše svijesti na podražaj izazvan u našem tijelu tim izvanjskim predmetom, odgovor koji sâm doduše ne uključuje intenciju tog predmeta, ali joj zato svejedno služi kao znak, putokaz).

Geyser ne spominje izrijeком neintencionalnost osjetâ, ali ipak o njoj (indirektno) govori, ističući objektni (predmetni) karakter osjetâ kao njihovu najopćenitiju oznaku: »Das allgemeinste oder gattungsmäßige Merkmal der Empfindung ist ihr *Objektcharakter*. [...] Das Rot z. B. gibt sich unserm Wahrnehmen einfach als dieses Rot und nötigt uns nicht, von ihm auf anderes hinzublicken, um es aufzufassen. Eine Lust können wir dagegen nur als Lust an etwas wahrnehmen und ein Begehren nur als ein Begehren nach einem gewissen Gegenstande«. (LP2, str. 306–307)

12. Zimmermann posebno razmatra razliku između osjeta (*sensatio*) i opažaja (*perceptio*). Osjet je naprosto sadržaj nazočan u našoj svijesti, izazvan organskim i fiziološkim podražajem, neintencionalan i jednostavan. Opažaj međutim uključuje intenciju predmeta kojim je osjet izazvan: »Kod očuta zapažamo *samo nazočnost* nekog podražaja, koji utječe na organizam, a da ne znamo i ne pitamo za izvor tog podražaja ili za predmet, koji oćućujemo. [...] A kad se psihička djelatnost u vezi s oćutom proširi toliko, da reflektira na oćut te nam usvijesno pretstavi podražajni uzrok u objektivnoj njegovoj cjelini t. j. kad prepoznamo svezu (sintezu) raznih očuta kao reprodukciju ili neki otisak o jednom predmetu, te ga time osjetno razlikujemo od drugih predmeta – onda taj psihički događaj (funkciju) zovemo *sjetilno opažanje* ili zamjećivanje.«⁵⁸

13. Opažaj je za Zimmermanna sveza mnogih osjeta, njihov spoj u jedan usvijesni predmet, i njihova asocijacija (u prostornom, vremenskom i inom pogledu). Nasuprot osjetu, opažaj je dakle složen.⁵⁹ Zimmermann pritom ističe da predmet dobiven u našem opažaju sintezom osjeta nije naprosto njihov zbroj, skup, nego cjelina bitno određena i njihovim međusobnim odnosima, pa i svojim odnosom prema drugim tako dobivenim cjelinama, pojavama, usvijesnim predmetima: »Recimo, da ja sada slušno opažam (ćujem) neku *pjesmu*: njezina melodija sastoji od različitih tonova. Ali ti tonovi još *nijesu sve* ono, od čega ova pjesma sastoji, nego nju čine i razne *sveze* među tonovima, jer mi možemo kod pjesme sve njezine tonove transponirati (prenijeti na drugu visinu), a melodija ostane ista. [...] na ovom stolu ne opažam samo njegovu boju, tvrdoću, težinu – tj. moj opažaj ne sastoji samo od tih osjeta, nego ja još i to opažam, da je ovaj stol s obzirom na druge manje predmete *velik*, opažam, da je s obzirom na druge predmete, koji nijesu jednakog oblika, *četverouglast*, opažam, da su njegovi sastavni dijelovi raspoređeni *jedan izvan drugoga*, tako da su mu noge *dolje*, a ploča *iznad* njih ili *gore* na stolu, opažam i to, da je stol od mene manje *udaljen* nego zid. Ja dakle opažam ovaj stol ne samo koliko je osjetno određen nego i prema tome, kako je on *prostorno* određen, jer izraz 'prostornosti' upotrebljavamo za tjelesa baš utoliko, što su jedna izvan drugih i što se nalaze u međusobnim odnošajima prema gore, dolje, naprijed, daleko itd.« (DŽ, str. 17) Opaženi prostorni odnosi nisu dakle naprosto zbroj osjeta, jer isti ti osjeti mogli bi biti i drukčije raspoređeni u prostoru – tako npr. da se nalaze bliže jedan drugome ili tako da tvore zajedno neki drugi lik ili možda isti, ali naopako položen itd. (Prostornu asocijaciju osjeta Zimmermann detaljno razmatra u DŽ, str. 185–187.) Isto tako, tonove neke melodije mogli bismo u vremenu i drukčije nizati jedan za drugim – njihov skup ostao bi isti, ali melodija više ne bi bila ona koja je bila. (Vremensku asoci-

jaciju osjeta Zimmermann detaljno razmatra u DŽ, str. 193–196.) Ukratko, perceptivne asocijacije više su od pukog zbroja dotičnih osjeta. One opažaju daju formu nesvodivu naprosto na skup osjeta. Ista osjetna građa (isti skup osjeta) dopušta različite opažaje (percepcije), već prema tome kako je raspoređena u prostoru i vremenu.

Sintezu kao faktor u nastanku opažaja ističe i Geysler.⁶⁰ Tisuće mrlja različitih boja i nijansa, što ih u nama izazovu sjetilni i fiziološki podražaji u jednom jedinom trenutku, u opažaju biva spojeno u svega nekoliko objekata što stoje razmješteni u prostoru jedan do drugoga ili jedan ispred drugoga itd. (LP2, str. 308) Pritom ta sinteza nema karakter svjesnog i hotimičnog misaonog čina, nego se dogodi sama od sebe, prije nego smo je svjesni i prije nego se za nju odlučimo ili ne odlučimo. (LP2, str. 386) Građu dobivenu osjetom spajamo dakle nehotice i nesvjesno u predmete dotičnog opažaja: kuće, ulice, stabla... Ta sinteza čini opažaj različitim od osjeta.

Geysler također – poput Zimmermanna kasnije – ističe i to da je (usvjesni) predmet opažaja više od pukog zbroja osjetâ. (LP2, str. 391–392) Taj se predmet ne da svesti tek na skup osjeta povodom kojih nastaje, jer u njegovu nastanku uz te osjete sudjeluje još i štošta drugo (npr. pažnja, prisjećanje, razni misaoni čini itd.).⁶¹

14. Zimmermann naglašava da je opažaj zapravo objektivacija osjeta. Osjet, koji je po sebi naprosto sadržaj nazočan u našoj svijesti, u opažaju biva projiciran na izvanjske, fizičke predmete. Boje koje vidimo, okusi, mirisi, tonovi koje čujemo itd. tek s opažajem bivaju shvaćeni (znani) kao kakvoće tijela izvan nas, u prostoru, kao dio objektivne, izvansvjesne zbilje. Zimmermannovim riječima: »Daleki je put od osjećanja do opažanja. U razvitku duševnog života čovjek tek postepeno dolazi do toga, da 'opaža' izvanjski svijet. Prvih dana iza rođenja dijete 'osjeća' različite boje, glasove, toplinu i studen, slatkoću i t. d., a tek s vremenom počinje ove osjete *izmetati* ili *izbacivati* (projicirati) na pojedine predmete. Tako dijete pomalo 'opaža', da je boja na zidu, stolu, odijelu..., da glas dolazi od majke, da je hrana slatka i t. d. To jest, dijete počinje svoje osjete objektivirati. Zato možemo reći za svaki opažaj da je *objektivacija ili projekcija osjetâ*.«⁶²

15. Još je jedna razlika između osjeta i opažaja: u opažaju sudjeluje apercepcija, u osjetu je nema. Osjete uvijek apercipiramo, tj. spajamo ih u pojedine usvjesne predmete ne samo prema njihovim međusobnim svezama (prostornim, vremenskim itd.) nego i prema prethodnom našem (već stečenom) znanju pa i prema trenutačnom našem raspoloženju, emotivnom ili voljnom stanju, ukratko, prema cjelokupnoj našoj duševnoj zbilji. Osjeti ne nastaju u našoj svijesti kao na kakvoj praznoj ploči s koje je izbrisano sve već stečeno znanje, nego oni svojim nastankom u našoj svijesti ulaze zapravo u kontekst svega što je u njoj sačuvano i u tom trenutku prisutno bilo u formi znanja ili u formi čuvstva ili htijenja. Taj usvjesni, duševni kontekst omogućuje nam pojedini nastali skup osjeta prepoznati upravo kao ovaj

58
TP, str. 79; usp. također TP, str. 87; DŽ, str. 16; TF, str. 48.

59
TP, str. 79, 92; DŽ, str. 16–18, 29; TF, str. 22–23.

60
LP1, str. 181, 219–223; LP2, str. 308, 385–387.

61
Uzroke percepcije (opažaja) Geysler sustavno razmatra u LP2, str. 382–392.

62
DŽ, str. 22; usp. također TP, str. 88.

već otprije nam dobro znani predmet ili kao ovu već otprije nam dobro znanu vrstu predmeta ili pak kao nešto posve novo u odnosu na sve dosad doživljeno itd. Već stečena naša znanja sudjeluju dakle i te kako u sintezi naših trenutačnih osjeta u točno ovaj, a ne možda neki drugi usvijesni predmet. Taj njihov udio u toj sintezi Zimmermann zove apercipijom: »Činjenica je dakle, da se *naše saznavanje razvija na taj način, da k percipiranim stvarima i riječima pridolaze otprije poznate riječi i stvarne predodžbe, koje se s percipijom spajaju ili povezuju tako, da s pomoću predašnjeg znanja upotpunjujemo perceptivni predmet, te ga na osnovu predašnjeg znanja shvaćamo i tumačimo ili razumijevamo*. Takovo spajanje ili sintetiziranje novo pridodlog (percipiranog) sadržaja svijesti sa otpredašnjim (starim) znanjem zovemo *urazumijevanje* ili *apercipiranje*; a sam doživljaj zovemo *urazumljaj* ili *apercepција*.«⁶³

Zimmermannov pojam apercipije podudara se s Geysеровим pojmom apercipije u širem značenju. Geysер naime apercipijom zove, u užem smislu, onaj dio opažaja u kojem sadržaj dotičnog osjeta biva prepoznat npr. kao stol, prozor, čovjek itd., ali ne kao ovaj stol, ovaj čovjek itd., nego kao stol poput drugih stolova i kao čovjek poput drugih ljudi itd., pri čemu – to treba posebno naglasiti – nije riječ o misaonoj djelatnosti poimanja ili suđenja, nego o predodžbenoj djelatnosti: apercipija se ne temelji na (općem) pojmu (čovjeka, stabla, ulice...), nego na općoj/shematskoj predodžbi (čovjeka, stola, ulice...)⁶⁴. Jednogodišnje ili dvogodišnje dijete opaža loptu kao loptu, premda još uvijek nema opći pojam lopte: njegovo se shvaćanje (percipija) te lopte kao lopte temelji na shematskoj predodžbi lopte. U širem značenju međutim Geysер apercipijom zove svako predodžbeno shvaćanje (percipiranje) dotičnoga osjeta u kontekstu drugih sadržaja naše svijesti, tj. svaki onaj smisao što ga tom osjetu daju drugi naši usvijesni predmeti. (LP2, str. 481–482) U širem značenju dakle apercipija se ne temelji samo na shematskoj predodžbi, nego na odnosu dotičnog osjeta prema bilo kojem drugom sadržaju u našoj svijesti.

16. Osjet ne nastaje u našoj svijesti sam, nego s njim uvijek nastane i opažaj, koji ga veže s drugim osjetima (»Pojedine osjete zasebno mi i ne doživljavamo« – DŽ, str. 16) pa i s drugim našim (otprije stečenim) znanjima kao i s predmetom izvan nas koji ga je izazvao. Nastanak osjeta uvijek je ujedno i nastanak opažaja (sinteze, apercipije, objektivacije). Zimmermannovim riječima: »Mi ne doživljavamo jedan izolirani osjet, nego više osjeta zajedno u skupu ili kompleksu – i to tako, da su osjeti u svakom opažaju *spojeni*.« (DŽ, str. 18)

Pritom i Zimmermann i Geysер naglašavaju da nije uvijek tako bilo, tj. da u prvoy fazi života, neposredno po rođenju, svoje osjete još uvijek ne objektiviramo (DŽ, str. 22) niti ih prožimamo drugim našim, otprije stečenim, znanjima – predodžbama, sudovima itd. (LP1, str. 181) Druga znanja, u toj fazi, tek trebamo steći, da bismo onda i osjete uzmožli apercipirati, shvatiti ih u kontekstu tih novih, u međuvremenu stečenih znanja: »Zunächst haben wir nämlich allen Grund anzunehmen, daß im Anfang der Bewußtseinsentwicklung die Sinneserregungen als nahezu reine Empfindungsinhalte dem Bewußtsein gegeben wurden, weil die Mehrzahl der Prozesse, durch welche diese Inhalte verändert werden, so besonders die reproduktiven und intellektuellen Faktoren, damals noch nicht in kraft treten konnten.« (LP2, str. 309) Prvotno dakle naši su osjeti čisti (kako od objektivacije, tako i od apercipije). Prvotno, u najranijoj fazi našeg života, s osjetom još uvijek ne nastane i opažaj. Geysеровim riječima: »Die Empfindungen ste-

hen an der Wiege unsers Erkennens, fehlen aber auch im entwickelten Zustande unsers Bewußtseins nicht; denn wir erleben immerfort diese gegenständlichen Bewußtseinsinhalte [...]. Jedoch erleben wir nicht mehr *reine* Empfindungen, sondern nur noch solche, die mit Vorstellungen, Urteilen usw. verschlungen und verwoben sind. Natürlich konnte das ursprünglich noch nicht der Fall sein. Im allerersten Anfang mußten sich vielmehr die Empfindungen uns rein und nackt darbieten.« (LP1, str. 181)

17. Ukratko, tri su komponente uvijek i nužno prisutne u nastanku sjetilnog opažanja: prvo, izvanjska zbilja i njezin utjecaj na sjetilni organ, drugo, fiziološki podražaj u našim živcima, prenesen u mozak, treće, osjet kao psihička reakcija na taj podražaj. S osjetom pak nastane i sâm opažaj. I budući da su prve dvije komponente fizičkog, tjelesnog, a treća duševnog, psihičkog karaktera, Zimmermann zaključuje da je sjetilno opažanje psihofizički događaj: »Opažanje rezultira dakle iz podražajne (fizikalne) i živčane (fiziološke) komponente zajedno s psihičkim zbivanjem (a psihičko zbivanje jest upravljenost opažajućeg subjekta prema opažanom objektu); zato kažemo, da je osjetilno opažanje *psihofizički* događaj.« (TF, str. 23)

Geysler također smatra sjetilno opažanje psihofizičkim događajem. (LP1, str. 179)

18. Predmet je sjetilnog opažanja, prema Zimmermannu, izvanjska zbilja, izvanjski (tjelesni, fizički) svijet, priroda – dakle, stvari u prostoru i vremenu, tijela, tjelesni, fizički predmeti izvan nas (kuće, drveće, životinje, rijeke...) i njihova svojstva (boje, mirisi, toplina, oblici, težina, veličina...) kao i događaji s njima u svezi, događaji u tom izvanjskom svijetu, u prostoru i vremenu.⁶⁵

19. Predmet sjetilnog opažanja o samom je činu sjetilnog opažanja neovisan. Taj je čin individualan, tj. takav da ne prelazi granice dotičnog subjekta (njegove svijesti), dok je predmet tog opažanja transcendentan (transeuntan, transgredijentan) s obzirom na dotični subjekt i njegovu svijest: on postoji u prostoru i vremenu ako ga taj subjekt i ne opaža (ako ga i nije svjestan) – dakle, o njemu i o njegovoj svijesti (o njegovu sjetilnom opažanju) posve neovisno. Tu vrstu postojanja (egzistencije) Zimmermann zove fizičkom egzistencijom.

Predmet sjetilnog opažanja transcendiraju dakle usvijesnu zbilju i postoji izvan nje, u fizičkom, izvanjskom svijetu. On ne pripada našoj svijesti, niti je uz nju vezan, i ne nalazi se u njoj, nego je o njoj neovisan i postoji izvan nje. Upravo zato on je pristupačan svima, izložen, tako da ga svatko može vidjeti, čuti, opipati... Za razliku od predmeta usebnog opažanja, koji je zatvoren, individualan, pristupačan isključivo dotičnom subjektu, predmet sjetilnog opažanja otvoren je i 'ponuđen' svima da ga opaze, interindividualan.⁶⁶

Već je naglašeno da u izlaganju interindividualne opažajnosti predmeta sjetilnog opažanja, odnosno individualno-subjektivne opažajnosti predmeta

⁶³ DŽ, str. 120; o Zimmermannovu pojmu apercipije usp. također: TF, str. 22-23.

⁶⁴ LP2, str. 479-481. O shematskoj predodžbi u Zimmermanna i Geysera usp. ovdje, poglavlje pod naslovom »Predodžbeno znanje«, br. 19-20.

⁶⁵ TP, str. 2-4, 5, 46, 54, 75, 87; DŽ, str. 8, 12, 14-15, 196-197; TF, str. 17-18, 21-22.

⁶⁶ TP, str. 2-4, 46, 54, 75; DŽ, str. 14, 196-197; TF, str. 17-18, 21-22.

svijesti, neposrednog opažanja, Zimmermann vjerno slijedi Geysera.⁶⁷ Geysers međutim u LP1, str. 6–8, ističe – poput Zimmermanna kasnije – još jedno obilježje predmeta sjetilnog opažanja, njegovu neovisnost o našoj svijesti, duši: »Als der empirische Gegenstand der Naturwissenschaften müssen demnach die *Tatsachen der Wahrnehmung* bezeichnet werden, *soweit sie in einem vom Bewußtsein und der Seele unabhängigen, mechanischen d. h. raumzeitlichen Kausalzusammenhang gründen.*« (LP1, str. 8)

20. Predmet je sjetilnog opažanja, dakako, zbiljski predmet – inače ne bi bio opažen, nego pomišljen, predočen, pa zapravo i ne bi bila riječ o sjetilnom opažanju, nego o pomišljanju i predodžbi ili možda o halucinaciji, snu itd.⁶⁸ K tome, dakako, pri sjetilnom opažanju nije riječ o usvijesnoj, nego o izvansvijesnoj zbilji: usvijesna je zbilja predmet neposrednog opažanja, dok je predmet sjetilnog opažanja izvanjski, o našoj svijesti neovisan – Zimmermann ga zove transcendentno zbiljskim, odnosno realnim. (U strogom smislu, realnom Zimmermann zove samo izvanjsku zbilju, o cjelokupnoj našoj svijesti neovisnu, dok u širem značenju realnom drži i duševnu zbilju, jer je neovisna o našem mišljenju)⁶⁹

Geysers međutim razliku između sjetilnog opažanja i osjeta, na jednoj strani, i sjećanja, mašte, sna itd., na drugoj strani, vidi prije svega u načinu njihova nastanka. Sjetilno opažanje i osjet razlikuju se od sjećanja, mašte, sna itd. po tom što počinju aktualnim, zbiljskim podražajem sjetilnog organa: »Das allgemeinste oder gattungsmäßige Merkmal der Empfindung ist ihr *Objektcharakter*. [...] Dieser Objektcharakter kommt jedoch nicht der Empfindung ausschließlich zu. Ihn besitzen vielmehr auch jene Farben, Töne usw., die in der Erinnerung, in der Phantasie und im Traume in unserm Bewußtsein auftauchen. Wir müssen deshalb jenes allgemeine Merkmal der Empfindung durch ein neues, welches sie von dieser zweiten Klasse von Objekterlebnissen unterscheidet, determinieren. Dasselbe besteht darin, daß nur jene Objekterlebnisse Empfindungen sind, welche unmittelbar durch Erregung der Sinnesorgane und Sinnesnerven verursacht werden, also die direkte Wirkung von Sinnesreizen sind.« (LP2, str. 306–307)

21. Zimmermann naglašava da je predmet sjetilnog opažanja konkretan, srastao uz pojedina svoja određenja (mjesto, vrijeme itd.). Sjetilno opažanje ne apstrahira ni od kojeg od tih određenja, tj. ni od mjesta na kojem se dotično tijelo nalazi, ni od vremena u kojem mu se događa ovo ili ono, ni od bilo čega drugoga što mu je u tom trenutku i na tom mjestu vlastito, nego predmetom sjetilnog opažanja biva sve to: kako dotično tijelo ili događaj tako i sva njegova određenja, koja ga čine upravo tim događajem, nasuprot bilo kojem drugom događaju, i upravo tim tijelom, nasuprot bilo kojem drugom tijelu. Zato je predmet sjetilnog opažanja pojedinačan, u njemu ostaje sačuvano sve ono što ga čini jedinstvenim (singularnim), dijeleći ga od svega drugoga – primjerice, mjesto na kojem se nalazi i koje ga dijeli od svakog drugog (mogućeg ili zbiljskog) predmeta u tom trenutku.⁷⁰

22. Zimmermann ističe još jednu crtu izvanjske zbilje kao predmeta sjetilnog opažanja – njezinu stalnost i pravilnost. U izvanjskom svijetu naime tijela očituju stanovitu postojanost, događaji pak smjenjuju se zakonito, prema nekom redu: »Kakogod nam izvanjski svijet pruža mnogostruku sjetilnu građu, ipak pomoću te građe opažamo predmete kao konstantne elemente izvanjskog svijeta; tako n. pr. neke osobe, kuće, predjeli, vlastito naše tijelo... ostaju uglavnom jednaki ili nepromijenjeni *predmeti našeg*

iskustva. Stalnost i jednoličnost sjetilnih utisaka, koja se osniva na stalnom i pravilnom zbivanju u izvanjskom svijetu, tvori dakle također jedinstveni oblik duševnog života. U sanjama upravo zato i nema jedinstvenosti kao u budnom stanju, jer svijest ne prima sjetilne utiske u njihovoj stalnosti i porednosti.« (TP, str. 57)

23. Sadržajem sjetilnog opažanja Zimmermann zove sve ono što je u našoj svijesti sadržano pri pojedinom opažaju, percepciji: prije svega, to su pojedini osjeti (boje, mirisi, zvukovi...) pa potom i sinteza tih osjeta u pojedini usvijesni predmet, pojavu (stola, jabuke, sobe...) u našoj svijesti te, konačno, odnosi među tim elementima (osjetima) i predmetima, njihovi prostorni, vremenski i drugi odnosi, koje percipiramo. Osjete Zimmermann zove građom sjetilnog opažanja. Isto tako građom sjetilnog opažanja zove i one dijelove usvijesnog predmeta kojima dopunjujemo naše osjete – primjerice, pri opažaju jabuke, stražnji njezin dio, koji nije predmet osjeta. (TP, str. 78) Spoj svih tih dijelova (osjetnih i neosjetnih, dopunskih) u jedan predmet kao i odnose među njima i među tako uobličanim predmetima Zimmermann zove formom sjetilnog opažanja. Razlika između građe i forme sjetilnog opažanja najbolje se očituje u slučajevima mijene jedne od njih – kad se dakle mijenja forma, a građa ostaje ista, ili kad se, obratno, mijenja građa, a forma ostaje ista. Građa naime može ostati ista, npr. dvije zakrivljene crte 6 i 9, ali drukčije raspoređena u prostoru, tako da predmet biva drugi, u prvom slučaju npr. 69, u drugom pak slučaju 96, kao što i predmet može ostati isti, premda se građa promijenila, npr. list koji je postao žut.⁷¹ Jedno je dakle građa, a drugo forma u kojoj tu građu shvaćamo, percipiramo (npr. kao isti onaj list koji je bio zelen ili pak kao 96, a ne 69).

24. Sadržaj sjetilnog opažanja nije isto što i predmet sjetilnog opažanja. Sadržaj se nalazi u subjektu, u njegovoj svijesti, u samu doživljaju percepcije, a predmet je sjetilnog opažanja izvan svijesti, o samu opažanju i o našoj svijesti neovisan. Izvanjski svijet kao predmet sjetilnog opažanja postoji ako i nije opažen. Osjeti i forma koju oni dobiju u našoj percepciji postoje samo u nama, oni pripadaju usvijesnoj zbilji, za razliku od predmeta sjetilnog opažanja, koji pripadaju izvansvijesnoj zbilji. Ili, drugim riječima, s obzirom na našu svijest sadržaj sjetilnog opažanja imanentno je realan, za razliku od transcendentno realnog predmeta sjetilnog opažanja.⁷² Upravo zato, isti nam se fizički predmet može perceptivno očitovati u raznim sadržajima: ista kovanica npr. očituje sad glavu, sad pismo (kad je okrenemo), ista knjiga očituje sad samo svoje korice, sad samo svoje stranice (kad je otvorimo) itd. (DŽ, str. 15) U sadržajnom pogledu dakle naše se percepcije mogu i znatno razlikovati jedna od druge, a da u predmetnom pogledu budu iste – različitim sadržajima naime očitujući i intendirajući jedan te isti predmet.

25. Razliku između sadržaja i predmeta sjetilnog opažanja ističe i Geysler, pri čemu on predmetom opažanja zove zapravo njegov sadržaj (kao usvijesni predmet), nasuprot stvarnim tijelima izvan nas. Taj usvijesni predmet

67

Usp. ovdje, prethodno poglavlje, pod naslovom »Neposredno opažanje«, br. 13.

68

TP, str. 76–77; ON2, str. 8; DŽ, str. 14.

69

TP, str. 42; ON2, str. 10b.

70

TP, str. 137; DŽ, str. 14–15, 24.

71

TP, str. 77–78; DŽ, str. 15–18.

72

TP, str. 77; DŽ, str. 15; TF, str. 23.

(Sinnesobjekt, Wahrnehmungsobjekt) samo je sadržaj u našoj svijesti, bitno određen subjektivnom dispozicijom naše spoznajne (u prvom redu, sjetilne) moći. On ne postoji izvan naše svijesti, u samim tijelima, kako misli naivni, nekritički realizam, nego je imanentan samu činu opažanja, kao individualnom, subjektivnom činu, koji ne prelazi granice dotičnog subjekta i njegove svijesti. Tom usviesnom predmetu nasuprot, tijela – slijedom kojih nastaju naši osjeti i opažaji – postoje izvan naše svijesti, o njoj neovisno. (LP2, str. 225–226) Tu njihovu stvarnu, realnu egzistenciju Geysler potkrepljuje, prvo, stvarnom ovisnošću našeg sjetilnog opažanja o fizičkim predmetima, drugo, interindividualnom opažajnošću tih (fizičkih) predmeta (nasuprot onim usviesnim predmetima, koji su neposredno dostupni samo usebnom opažanju dotičnoga subjekta), treće, neovisnošću sjetilnih sadržaja o našim željama ili htijenjima. (LP2, str. 10)

26. Zimmermann ističe da sadržaj sjetilnog opažanja odgovara dotičnom organskom podražaju. (TP, str. 77) Taj podražaj međutim djelo je izvanjske zbilje, njezina utjecaja na naše sjetilne organe, i u tom se smislu može reći da sadržaj sjetilnog opažanja zastupa dotičnu zbilju (koja ga je posredstvom organskog i fiziološkog podražaja izazvala u našem duhu). U tom se sadržaju ta zbilja očituje našoj svijesti (TF, str. 23), što međutim ne znači da se on i podudara s tom zbiljom.⁷³ Sadržaj je sjetilnog opažanja samo pojava,⁷⁴ u kojoj se izvanjska zbilja očituje možda i posve drukčijom nego što uistinu jest.⁷⁵ Pitanje podudaranja između sadržaja i predmeta sjetilnog opažanja, između pojave (u našoj svijesti) i zbilje izvan nas (koja je tu pojavu izazvala), jedno je od osnovnih noetičkih pitanja, pitanje realizma: postoji li naime taj svijet koji vidimo, čujemo, pipamo itd., i – ako postoji – je li on uistinu takav kakvim ga vidimo, čujemo itd., ili je naprotiv stvarni svijet – ako uopće postoji – nešto sasvim drugo i posve različito od svega što opažamo? Zimmermannovim riječima: »...da li mi opažamo predmete naših sjetila onako, kako su neovisni o našoj svijesti (=realno). Realni predmeti nijesu naime istovetni sa sjetilno opaženim sadržajem u našoj svijesti (kako misli naivni realizam). Mi doduše možemo reći, da opažamo *realne* predmete (boje, veličine, tvrdoće, oblik... vlastitog tijela i ostalih tjelesa) u toliko, što opažajni sadržaji zastupaju u našoj svijesti realne objekte i mi te sadržaje doista odnosimo na realne objekte (=intendiramo realne objekte). Ali pravo stanje stvari jest u tome, da realni predmeti utječu na realne naše sjetilne organe i tako nastane osjetni opažaj (sviesni sadržaj) *pojave*, koja odgovara organskom podražaju. Na taj način pripisujemo opažene sadržaje realnim predmetima. Ali pojavna (=opažajna) zbiljnost ne samo da nije istovetna s realno zbiljskim predmetima, nego se ona s njima ne mora potpuno ni podudarati. Da li se adekvatno podudara ili ne – zadaća je nauke o spoznaji da raspravi to pitanje strogog i umjerenog realizma.« (TP, str. 77)

27. Zimmermann razlikuje između izvanjskih i unutrašnjih osjeta. (DŽ, str. 168) Izvanjski su osjeti (boje, mirisi, mekoća itd.) vezani uz sjetila vida, sluha, njuha, okusa i opipa.⁷⁶ Unutrašnji se osjeti osnivaju na statičkom, rotatornom, kinestetskom i organskom sjetilu. Statičko nam sjetilo omogućuje osjet ravnoteže. (DŽ, str. 168, 178) Rotatorno sjetilo vezano je uz osjet koji nastaje pri vrtnji našeg tijela oko sebe sama (neke zamišljene svoje osi). (DŽ, str. 168, 178) Kinestetsko se sjetilo tiče napora što ga osjetimo u svojim mišićima, težine koju osjetimo pri dizanju nekog tijela itd.⁷⁷ Organsko je sjetilo vezano uz vegetativne funkcije našeg tijela – primjerice, uz glad, žeđ, osjećaj umora ili sitosti itd.⁷⁸

Geyser također dijeli osjete na izvanjske i unutrašnje. Izvanjski se osjeti tiču tijelâ izvan nas, dok se unutrašnji osjeti tiču našeg vlastitog tijela. Izvanjski su osjeti vida, sluha, njuha, okusa i opipa (točnije, svi osjeti vezani uz kožu kao sjetilni organ – dakle opip, pritisak, toplina, hladnoća, bol). Unutrašnje osjete dijeli Geysler na osjete hladnoće, topline, bola itd., te na kinestetske i organske osjete.⁷⁹

28. Zajedničkim (općim) sjetilom Zimmermann zove sjetilo kojim obuhvaćamo sve osjete koji se u svijesti našoj zajedno, istodobno nađu, kako one međusobno dispartne (npr. bijelo i gorko), tako i one zajedničke mnogim sjetilima (tzv. *sensibilia communia* – primjerice, oblik, koji možemo opaziti i putem vida i putem opipa, za razliku od boje, koju možemo opaziti samo putem vida).⁸⁰ Zajedničko je sjetilo sposobnost naše svijesti da sve te osjete primi, od kojeg god sjetila dolazili.

29. Zajedničko sjetilo (*sensus communis*) tradicionalno se u skolastici svrstava među unutrašnja sjetila (*sensus interni*), ali se pritom uz unutrašnja sjetila ne vežu ni kinestetski ni organski osjeti pa ni osjeti bola ili topline, hladnoće itd. u vlastitom tijelu. Unutrašnjim sjetilima skolastika tradicionalno zove uz *sensus communis* uglavnom još i maštu (*imaginatio*, *phantasia*), pamćenje (*memoria*) i instinkt (*vis aestimativa*).⁸¹ (Geysler i Zimmermann međutim maštu i pamćenje razmatraju – kako ćemo vidjeti – kao oblike predodžbenog znanja.)⁸²

Termin ‘*sensus communis*’ ima u skolastici dva značenja: prvo, *sensus communis* je tzv. *conscientia intima*, *conscientia sensitiva*, *sensus intimus*, tj. svijest u smislu neposredna znanja što ga subjekt ima o tom da gleda, čuje, hoće itd., drugo, *sensus communis* je tzv. *sensus centralis*, kojem dospijevaju svi osjeti stečeni u dotičnom trenutku kroz razna sjetila, a on ih međusobno uspoređuje, spaja i odvaja.⁸³

Zimmermannov pojam zajedničkog sjetila odgovara dakle tradicionalnom skolastičkom pojmu *sensus communis* u smislu *sensus centralis*.

30. Ukratko, Zimmermannov nauk o sjetilnom opažanju u znatnoj se mjeri podudara s Geyslerovim, ali se ne može reći da u izlaganju tog nauka Zimmermann vjerno slijedi Geyslerov način izlaganja (osim kad je riječ o izlaganju transcendentnosti i interindividualne opažajnosti predmeta sjetilnog opažanja). Zimmermannov nauk o postanku osjeta i sjetilnog opažanja te o psihofizičkoj njihovoj naravi podudara se s Geyslerovim shvaćanjem po-

73
TP, str. 77; TF, str. 23.

74
TP, str. 77; DŽ, str. 196–197; TF, str. 23.

75
TP, str. 77; TF, str. 23.

76
O ovim sjetilima Zimmermann detaljno raspravlja u TP, str. 95–98, i u DŽ, str. 8–9, 12–13, 167, 168, 172–185.

77
TP, str. 82; DŽ, str. 168.

78
TP, str. 82, 95; DŽ, str. 168.

79
LP1, str. 182–201; LP2, str. 336–381.

80
TP, str. 82–83, 92–93, 104.

81
Usp. o tom npr. Eduardo Hugon, *Philosophia naturalis. Secunda pars: biologia et psychologia*, Paris, 1920, str. 234–248. Usp. također LP1, str. 292–293.

82
Usp. ovdje, poglavlje pod naslovom »Predodžbeno znanje«, br. 15–18.

83
Usp. o tom npr. Eduardo Hugon, *Philosophia naturalis. Secunda pars: biologia et psychologia*, Paris, 1920, str. 249–251. Usp. također LP1, str. 292–293.

stanka i naravi sjetilnog opažanja. Isto tako, Zimmermannovo razlikovanje između osjeta i opažaja u bitnim je svojim crtama sasvim podudarno s Geysеровим razlikovanjem između osjeta i opažaja. Ali je zato Zimmermannovo razmatranje odnosa između sadržaja i predmeta sjetilnog opažanja znatno opsežnije od Geyserova. Isto tako, uz znatnu srodnost, stanovite manje razlike pokazuju se i u klasifikaciji osjetâ, odnosno sjetilâ – primjerom, za razliku od Geysera, Zimmermann razmatra među sjetilima i zajedničko sjetilo (*sensus communis*, odnosno *sensus centralis* u aristotelovsko-skolastičkom smislu).

Odnosajno opažanje

1. Sastavni je dio sjetilnog opažanja obično i opažaj relacije među dotičnim sadržajima – primjerom, opažaj razlike između opažene crvene i zelene boje ili opažaj razlike između slatkoće i žute boje meda itd. Uz razliku Zimmermann spominje još i odnos jednakosti, sličnosti, također i veličinske odnose itd. (Usp. npr. TF, str. 23) Pritom je uvijek riječ o pojedinim opaženim predmetima i njihovim konkretnim odnosima, a ne možda o razlici uopće, jednakosti uopće itd. (DŽ, str. 21, 24)

2. Nije sasvim jasno misli li Zimmermann pod izrazom ‘odnosajno opažanje’ samo na opažanje odnosâ među osjetima, odnosno sadržajima našeg sjetilnog opažanja, ili misli i na opažanje odnosâ među drugim sadržajima naše svijesti. U njegovim razmatranjima odnosajnog opažanja uvijek se radi o opažanju odnosâ među sadržajima našeg sjetilnog opažanja (posebice, među osjetima), ali to ne mora značiti da Zimmermann isključuje iz pojma odnosajnog opažanja opažanje odnosâ među sadržajima našeg usebnog opažanja, predodžbenog znanja, mišljenja itd.

U Geysera međutim ove dileme nema. Geysер izrijekom veže pojam odnosajnog opažanja (*Relationswahrnehmung*) kako uz opažanje odnosâ među osjetima, odnosno sadržajima našeg sjetilnog opažanja, tako i uz opažanje odnosâ među pojmovima i drugim sadržajima naše svijesti – primjerom, uz opažanje razlike između pojmova ‘supstancija’ i ‘uzrok’ ili između brojeva 3 i 7 itd. (LP2, str. 58)

3. Opažaj relacije za Zimmermanna je sastavni dio dotičnog sjetilnog opažanja, ali su njegovi izvori nadosjetilni.

Problem je naime to da odnos ne možemo opaziti kojim od sjetila, tj. ne možemo ga ni vidjeti ni čuti ni okusiti, nanjušiti, opipati...⁸⁴ Nema dakle organskog podražaja koji bi u našoj svijesti rezultirao nekakvim osjetom razlike, jednakosti... Čin opažajnog uvida u određeni odnos među opaženim sadržajima nadosjetilne je, čisto duševne, psihičke naravi, i ne uključuje nikakvu fiziološku komponentu, prisutnu u osjetu: »budući da opažena različnost nije isti svijesni sadržaj s osjetima, ne može ni da nastane kao osjeti. Ona dakle *nije podražajno* uslovljena kao postanak osjeta. A to znači, da se za nju iziskuje *posebni – od osjećanja različni – duševni čin (akt)*...⁸⁵

Problem je i to što odnose uviđamo i među neosjetnim sadržajima naše svijesti – primjerom, razliku između 7 i 3 ili razliku između ove i one učinjene nepravde itd. (DŽ, str. 20–21) Sâm uvid u razliku (ili sličnost, jednakost itd.) između dvaju sadržaja svijesti nije dakle uvjetovan osjetom, sjetilnim opažanjem, nego se može odnositi i na sadržaje do kojih ne dolazimo osjetom.

Konačno, Zimmermann se poziva i na rezultate eksperimentalne psihologije, spominjući pritom Böhlera, Grünbauma, Michottea te neoskolastike Lindworskoga i Gemellija, prema kojima je osjet moguć i bez svijesti o pojedinim odnosima između dotičnih sadržaja.⁸⁶ Ta svijest dakle, zaključuje Zimmermann, poseban je čin naše duše, odvojen od onog psihofizičkog čina kojim nastaju osjeti.

To su razlozi zbog kojih Zimmermann insistira na razlici između opažaja relacije i sjetilnog opažanja. (DŽ, str. 23–24) Opažaj relacije (ili odnošajno, relativno opažanje) poseban je čin naše svijesti, po naravi svojoj bitno različit od osjeta, jer ne uključuje fiziološku komponentu sjetilnog, organskog podražaja, te je čisto psihički, duševni (a ne psihofizički niti psihofiziološki) čin.

4. Geysler također ističe nadosjetilni karakter odnošajnog opažanja.

S jedne strane, sam sadržaj odnošajnog opažanja (razlika, sličnost, jednakost...) nadosjetilne je naravi, nezoran. Odnos ne možemo ni vidjeti ni čuti ni kušati... Opažanje odnosa opažanje je nečeg nadosjetilnog, nezornog, i u tom je smislu ono nadosjetilno, nezorno opažanje.⁸⁷

S druge strane, nezorni sadržaj odnošajnog opažanja nije moguće steći načinom kojim stječemo zorne sadržaje naših osjetâ, tj. odnošajno opažanje poseban je čin, različit od osjeta, čin koji ne nastaje iz sjetilnog i fiziološkog podražaja, nego je o njemu neovisan, čisto psihički, duševni (a ne psihofizički niti psihofiziološki) čin.⁸⁸

Geysler se također – poput Zimmermanna kasnije – da bi potkrijepio svoju nauku o odnošajnom opažanju kao posebnom duševnom (a ne psihofizičkom ili psihofiziološkom) činu, poziva na rezultate eksperimentalne psihologije, posebno pak na Grünbaumove eksperimente, koje detaljno razmatra. (LP2, str. 526–530)

5. Relativno opažanje Zimmermann smatra sastavnim dijelom dotičnog sjetilnog opažanja, jer sadržaji do kojih dolazimo preko sjetila zapravo su temelj opaženog odnosa: on o njima ovisi, iz njih izvire, takav kakav jest (razlika, sličnost, jednakost...), pa ga zato i možemo nazvati sjetilnim odnosom. Zimmermannovim riječima: »Jedan osjet (npr. ovo crveno) zajedno sa drugim osjetom (npr. ovo zeleno) jesu *nosioći* ili relati odnošaja različnosti, te stoga kažemo, da je ovaj odnošaj različnosti u njima *osnovan* ili fundiran. Kako se ovaj opaženi odnošaj različnosti nalazi u svijesti zajedno s osjetima – a oni su *zavisni od osjetila* ili ‘osjetilni’ – zato možemo i za opaženu različnost reći da je *osjetilna*. Ona spada na ‘osjetilno opažanje’, te je osjetilna u tom smislu, što je *vezana uz osjetilno stečene svijesne sadržaje*.« (DŽ, str. 21)

Ukratko, premda izvire iz posebnog psihičkog čina, odnošajno opažanje uvijek je sastavni dio dotičnog sjetilnog opažanja – jednostavno zato što ono relate dotičnoga odnosa ne nalazi u sebi samu, nego upravo u tom sjetilnom opažanju.

⁸⁴ TP, str. 120; DŽ, str. 20–21, 24.

⁸⁷ LP2, str. 58–59, 520–521.

⁸⁵ DŽ, str. 21; usp. također ON2, str. 10–11b.

⁸⁸ LP2, str. 59, 521–526, 530–535.

⁸⁶ TP, str. 120; ON2, str. 10–11b; DŽ, str. 20–21.

Relate kao temelj dotičnoga odnosa, pa tako i opažaja tog odnosa, ističe i Geysler. (LP2, str. 521, 524)

6. Psihički čin kojim nastaje relativno opažanje Zimmermann u TP svrstava među misaone čine, tako da i odnošajno opažanje zove misaonim opažanjem, odnosno misaonom apercipijom.⁸⁹

Uopće, u ranijim Zimmermannovim razmatranjima odnošajnog opažanja⁹⁰ naglasak je na misaonom njegovu karakteru, dok je u DŽ, str. 20-21, naglasak na njegovoj pripadnosti sjetilnom opažanju, pri čemu Zimmermann ističe, dakako, i njegovu nadosjetilnu narav, ali kao da izbjegava izraz 'misaon', tj. kao da odnošajno opažanje smatra tek predstavljajem misaone djelečnosti.

Na sličan način zapravo i Geysler drži odnošajno opažanje tek korištenom mišljenjem, ne i samim mišljenjem. (LP2, str. 59)

7. Ukratko, Zimmermannov nauk o odnošajnom opažanju u svim se bitnim crtama podudara s Geyslerovim: kako u tezi o čisto duševnom karakteru odnošajnog opažanja, tj. u tezi o nadosjetilnom karakteru sadržaja odnošajnog opažanja i u tezi o čisto psihičkom karakteru sama čina odnošajnog opažanja, pa i u pozivanju na rezultate eksperimentalne psihologije koji potvrđuju nadosjetilni karakter odnošajnog opažanja, tako i u tezi o relacijama kao nositeljima dotičnog odnosa i njegova opažaja.

Predodžbeno znanje

1. Predmet predodžbenog znanja nije sjetilno nazočan našoj svijesti, tj. pri predočivanju (pomišljanju) izostaje sjetilni, periferni podražaj – uz predodžbu je vezan samo centralni, moždani podražaj.⁹¹ Pri predočivanju dakle nema izvanjske zbilje koja bi svojim djelovanjem na dotični sjetilni organ proizvela u našoj svijesti upravo tu predodžbu, upravo taj sadržaj. Predodžbeno znanje usvijesna je reprodukcija nekoć opažena predmeta, njegova re-prezentacija.⁹² Sadržaji nekoć opaženi bivaju u predodžbi reproducirani mimo bilo kakva sjetilnog podražaja. Ne radi se dakle o nekim novim sadržajima svijesti, nego o onim već opaženim sjetilnim (senzitivnim) sadržajima, koji u predodžbi bivaju reproducirani bilo točno onako kako su se javili u opažaju ili pak drukčije, u nekoj drugoj međusobnoj (prostornoj, vremenskoj, veličinskoj...) kombinaciji. Reprodukcija opažajnih, senzitivnih sadržaja i sama je senzitivna. (TF, str. 26) Predodžba je – kao i percepcija – u sadržajnom pogledu uvijek konkretna i pojedinačna. (TP, str. 137) Nema dakle u sadržajnom pogledu nikakve bitne razlike između sjetilnog opažanja i predodžbe – isti su sadržaji posrijedi i u percepciji i u predodžbi.⁹³ Predodžba se od percepcije ne razlikuje po sadržaju, nego po podražaju: percepcija počinje perifernim podražajem, predodžba uključuje samo centralni, moždani podražaj.⁹⁴ Uz to predodžba se od percepcije razlikuje i po svome odnosu spram izvanjske zbilje i naše volje: percepcija je o izvanjskoj zbilji ovisna i o našoj volji neovisna, pa je zovemo objektivnom, dok je predodžba – obratno – subjektivna, o našoj volji ovisna, o izvanjskoj zbilji neovisna.⁹⁵

2. Geysler također ističe neovisnost predodžbe o sjetilnom podražaju. Predočivanje je vezano samo na centralni podražaj (u mozgu) i zato ga Geysler zove psihofiziološkim zbivanjem, nasuprot sjetilnom opažanju, koje je u prvom redu psihofizički događaj.⁹⁶

Isto tako, Geysler također – poput Zimmermanna kasnije – ističe da nema bitne sadržajne razlike između elemenata od kojih je složena predodžba i elemenata (osjetâ) od kojih je složena percepcija, opažaj. U predodžbi dakle, u tom smislu, nema ničega čega prije nije bilo u osjetu i opažaju. Zato predodžba ima zapravo ista ona svojstva koja ima i opažaj: kakvoću, jačinu, prostorno i vremensko određenje.⁹⁷

Ukratko, prema Geysleru se predodžba ne razlikuje od percepcije po sadržaju, nego po podražaju: percepcija nastaje sjetilnim podražajem, koji potom izazove i fiziološko uzbuđenje u mozgu, dok predodžba nastaje bez ikakva perifernog (sjetilnog) podražaja, ona je vezana samo na centralni podražaj (u mozgu).

3. Zimmermann ističe da opažene sadržaje zapamtimo, oni ostanu pohranjeni u našem pamćenju ako ih više i nismo svjesni (slijedom novih i novih opažaja, misli itd.). No zapamćene sadržaje možemo dozvati u svijest, sjetiti ih se, reproducirati ih. Pamćenje je dakle uvjet reprodukcije, predodžbenog znanja.⁹⁸ Mi doduše ne reproduciramo dotične sadržaje zato što smo ih zapamtili (pamćenje nije uzrok reprodukcije), ali da ih nismo zapamtili, ne bismo ih mogli ni reproducirati. Pamćenje je uvjet, a ne uzrok reprodukcije. Bez pamćenja reprodukcija ne bi bila moguća, ali to ne znači da se ona događa već samim pamćenjem, već samim tim što su dotični sadržaji zapamćeni.

Za Geyslera su uvjet predočivanja (reprodukcije) stvarne dispozicije koje nastanu u našem pamćenju prigodom sjetilnog opažanja. Radi se o ‘tragovima’ što ih u našem pamćenju ostave za sobom pojedini osjeti i opažaji. Ti se ‘tragovi’ ne sastoje samo od pojedinih sadržaja (elemenata) nego ih tvore i razne asocijacije tih sadržaja. Oni su asocijativne cjeline što se usijeku u naše pamćenje, da bi ovom ili onom prigodom bile opet dozvane u svijest, reproducirane. Geysler ih zove zamecima, klicama budućih naših predodžbi.⁹⁹

Zimmermannova teza o pamćenju kao uvjetu reprodukcije u osnovi se dakle podudara s Geyslerovim naukom o predodžbenim dispozicijama što postoje u našem pamćenju, ali pritom svakako treba naglasiti da je Geyslerov nauk o predodžbenim dispozicijama kao uvjetima reprodukcije znatno razrađeniji i detaljniji od Zimmermannova nauka o pamćenju kao uvjetu reprodukcije.

89

TP, str. 76, 118–121.

90

ON1, str. 44; TP, str. 76, 118–121; ON2, str. 10–11b, 136–139.

91

TP, str. 54, 92; ON2, str. 3; DŽ, str. 25; TF, str. 26.

92

TP, str. 54; ON2, str. 10; DŽ, str. 25–26; TF, str. 25–26.

93

TP, str. 99; ON2, str. 10; DŽ, str. 26; TF, str. 25–26.

94

TP, str. 98–99; TF, str. 26.

95

TP, str. 100. Neovisnost predodžbe o izvanjskom svijetu ističe i Geysler. (LP1, str. 279)

96

LP1, str. 279; LP2, str. 449, 450.

97

LP1, str. 280, 281, 312–313; LP2, str. 449–450, 453, 455–456.

98

TP, str. 88, 103–104; DŽ, str. 28–29; TF, str. 26–27.

99

LP1, str. 313–315, 329; LP2, str. 455, 456–460, 462–463, 483–485.

4. Zimmermann navodi dva uzroka (razloga) reprodukcije, predodžbenog znanja. Prvi su uzrok zapamćene asocijacije i vezan je uz reprodukciju kojoj je povod neka predodžba u našoj svijesti. Drugi je uzrok introjeksija (asimilacija ili komplikacija) i vezan je uz reprodukciju kojoj je povod aktualni opažaj.

5. Naime, predmet su pamćenja ne samo pojedini opaženi sadržaji nego i njihove perceptivne asocijacije, tj. one njihove prostorne, vremenske i ine sveze koje su prisutne već u samu dotičnom opažaju. Te sveze, asocijacije zapamtimo (skupa s dotičnim sadržajima) i kad nam se kasnije u svijesti javi neki od tih sadržaja odmah on asocira druge sadržaje s kojima je bio prvotno opažen i s kojima je zajedno zapamćen u dotičnim asocijacijama.¹⁰⁰

6. Zimmermann navodi četiri zakona asocijacije (prema kojima dakle i reproduciramo nekoć opažene sadržaje). Prije svega, asocijaciju izaziva sličnost među dotičnim sadržajima: »Kad čujem neku pjesmu ili dosjetku ili neku pripovijest, kad vidim neku osobu ili neki kraj ili kuću ili drvo ili životinju i t. d. – često se događa, *da se s ovim opaženim predmetima zajedno u svijest povrati* (ponovo izvede ili obnovi ili reproducira) *nekoć opaženi slični predmet*. To će reći: ja sam već nekoć čuo sličnu pjesmu prema ovoj, koju sada čujem, vidio sam sličnu osobu prema ovoj, koju sada vidim, pa mi se kod sadašnjeg opažanja *vraćaju* nekadašnji doživljaji *zato*, jer su međusobno slični. Kad su dakle doživljaji iz predašnjeg moga iskustva slični sa sadašnjim kojim doživljam, onda ovaj sadašnji dozove stare slične, koji se opet u svijesti pojave ili reproduciraju. Reprodukcija ili obnavljanje nastaje *zato*, jer je reproducirani sadržaj *po sličnosti povezan* (udružen) s drugim doživljam. *Povezivanje ili udružba (asocijacija) po sličnosti jest dakle uzrok obnavljanja*.« (DŽ, str. 31)

Asocijaciju po sličnosti i uopće udio sličnosti u procesu predočivanja (reprodukcije) razmatra i Geysler u LP1, str. 334–335, 343, i u LP2, str. 486–487, 489–490.

7. Nadalje, asocijacija se može temeljiti i na kontrastu (suprotnosti, opreci): »Biva kadgod, da predodžbe nastaju (tj. da se u svijesti reproduciraju) *po kontrastu ili opreci*, tako da predodžba o bogatašu podsjeti me na siromaha, predodžba o junaku na kukavicu i t. d. Reprodukcija dakle zavisi od *asocijacije po oprečnosti*.« (DŽ, str. 31)

Asocijaciju po suprotnosti razmatra i Geysler u LP1, str. 335–336, 343, i u LP2, str. 486–487.

8. Isto tako, sadržaji se međusobno asociraju i po svojim međusobnim prostornim vezama (po svojoj koegzistenciji): »...predodžba rodne kuće umah u svijesti obnovi predodžbu dvorišta, bašče, ulice i okolnih krajeva. Nekoć smo te stvari opažali upravo onako, kako zajedno postoje (koegzistiraju) u *jednom prostornom skupu ili spoju*. Pa kad nam se vrati predodžba o jednom predmetu kao dijelu prostorne zajednice, mi sebi predočimo i druge stvari, koje su za taj prostor vezane.« (DŽ, str. 31)

Prostornu asocijaciju i uopće udio što ga u nastanku predodžbe imaju prostorni odnosi među dotičnim sadržajima razmatra i Geysler u LP1, str. 343, i u LP2, str. 486–487, 488–489.

9. Konačno, sadržaji se međusobno asociraju i po sukcesiji, po svojim međusobnim vremenskim odnosima: »...predodžba nekog događaja (ili neke stvari) provocira čitavi niz slika o događajima, koji su s prvim bili nekoć vezani *vremenski*; na pr. sjetivši se svoga boravka u nekom društvu dolaze mi u svijest redomice (slijedom, sukcesivno) oni razgovori i događaji, koje

sam opazajno doživio; ili kad čujem početak napjeva, pomišljam na njegov nastavak«. (DŽ, str. 31)

Vremensku asocijaciju razmatra i Geysler u LP1, str. 343, i u LP2, str. 486-487.

10. Asocijacije utemeljene na sličnosti i kontrastu Zimmermann zove unutrašnjim asocijacijama, dok one utemeljene na prostornim i vremenskim odnosima zove izvanjskim asocijacijama. (DŽ, str. 31-32)

11. No, asociiranje je kao proces ovisno i o okolnostima u kojima se odvija, a to su okolnosti cjelokupna našeg duševnog života – koji ćemo sadržaj s kojim asociirati ne ovisi dakle samo o njihovim međusobnim odnosima sličnosti ili suprotnosti, niti samo o njihovim međusobnim prostornim i vremenskim odnosima, nego i o nama samima, o našim interesima, težnjama, čuvstvima, raspoloženjima, karakternim osobinama, temperamentu itd.: »Iz svega proizlazi, da se doživljaji udružuju (i zadrže ili zapamte) ne samo po prostoru, vremenu, sličnosti i različnosti, nego svi se moji doživljaji udružuju ili povezuju prema tome, kako sam pažljiv, što me zanima (interesira), za čim težim, kako čuvstvujem i sudim – tj. udruživanje biva na osnovu raznih doživljajnih (psihičkih) komponenata.«¹⁰¹

12. Asocijacije pohranjene u našem pamćenju (po bilo kojem od navedenih zakona asociiranja) prvi su uzrok reprodukcije što ga Zimmermann spominje i razmatra. Drugi je uzrok reprodukcije, predodžbenog znanja, prema Zimmermannu, introjeksija – slijedom koje neki zapamćeni sadržaj biva reproduciran kako bi dopunio usvijesni predmet opažanja. Pri apercepciji, shvaćanju novoopaženog sadržaja u kontekstu već stvorenih asocijativnih kompleksa, često u taj novi sadržaj umećemo (introjiciramo) nešto čega u njemu samu nema.¹⁰² Primjera radi, jabuku vidim samo s prednje njezine strane, ali je svejedno shvaćam, apercipiram kao cijelu jabuku. Pritom je ta apercepcija sastavni dio opažaja, koji se na svodi tek na osjete. Cijela je jabuka dakle usvijesni predmet opažaja, a ne tek prednji njezin dio. Drugim riječima, dio tog predmeta vidim, onaj prednji njegov dio, dok onaj stražnji njegov dio svome opažaju dodajem, umećem, introjiciram (on dakle nije sjetilnim putem dobiven, nego reproduciran, mimo bilo kakva sjetilnog podražaja – svoju reprodukciju pak zahvaljuje apercepciji, tj. činu kojim dotične osjete shvaćam kao pojavu cijele jabuke, a ne samo ovog ili onog njezina dijela).

13. Zimmermann razlikuje dvije vrste introjeksije: asimilaciju i komplikaciju. Pri asimilaciji je umetnuti (reproducirani) sadržaj istovrstan sjetilno nazočnom sadržaju – npr. stražnji (reproducirani i introjicirani) dio jabuke jednako je tako po svome karakteru vizualan kao i prednji (sjetilno nazočni) njezin dio. (DŽ, str. 33-34) Pri komplikaciji međutim umetnuti (reproducirani) sadržaj nije istovrstan sjetilno nazočnom sadržaju – naime, među sjetilno nazočne vizualne sadržaje opažene jabuke mogu umetnuti, introjicirati npr. i posve nevizualan njezin okus ili miris, tvrdoću, hladnoću... (DŽ, str. 34-35)

Geysler govori o asimilirajućoj reprodukciji, za razliku od čiste reprodukcije. Rezultat je čiste reprodukcije samostalan, zaseban sadržaj (predodžba)

¹⁰⁰
DŽ, str. 29-33; TF, str. 27-29.

¹⁰¹
DŽ, str. 33; usp. također TF, str. 29.

¹⁰²
TP, str. 101-102, 107, 108, 113; DŽ, str. 33-35.

u našoj svijesti, dok se u asimilirajućoj reprodukciji reproducirani sadržaj spoji s opaženim sadržajima (koji potaknu njegovu reprodukciju) u jedan usvijesni predmet dotičnog opažaja. Predodžba dobivena asimilirajućom reprodukcijom nije dakle zaseban sadržaj u našoj svijesti, nego sastavni dio sadržaja dotične percepcije. (LP2, str. 456)

14. Geysеров i Zimmermannov nauk o uzroku reprodukcije dijelom se dakle podudaraju, dijelom razlikuju. Geysер naime uzrokom reprodukcije zove sve ono što pokrene (potakne) predodžbenu dispoziciju u našem pamćenju tako da ona reproducira sadržaj na koji je disponirana.¹⁰³ Uzrok reprodukcije može biti aktualni opažaj, koji potakne nastanak određene predodžbe zato što joj je u sadržajnom smislu sličan ili istovjetan.¹⁰⁴ (Opažaj kao povod reprodukciji ističe i Zimmermann, ali pritom govori samo o asimilaciji, ne i o sadržajnoj istovjetnosti ili sličnosti tog opažaja reproduciranom sadržaju.)¹⁰⁵ Uzrok reprodukcije, prema Geysерu, može biti i predodžba koja asocijativnim putem potakne nastanak sebi u sadržajnom pogledu slične ili suprotne predodžbe ili pak predodžbe s kojom je asocijirana u prostornom ili vremenskom smislu.¹⁰⁶ (Isto ističe i Zimmermann, vežući uz asocijativni način nastanka predodžbe neku drugu predodžbu kao povod reprodukciji.)¹⁰⁷ No uzrok reprodukcije mogu biti, prema Geysерu, i mnogi drugi faktori, ne samo psihičke nego i čisto fiziološke naravi.¹⁰⁸ (Te faktore spominje i Zimmermann – usp. ovdje, ovo poglavlje, br. 11.)

15. Zimmermann razlikuje tri vrste predodžbenog znanja: sjećanje, maštanje i shematsko predočivanje. Na isti način i Geysер razlikuje između sjećanja (i prepoznavanja), mašte i shematskog predočivanja. (LP2, str. 459–483)

16. Sjećanje Zimmermann definira kao manje-više vjernu, nepromijenjenu reprodukciju negdašnje zbilje. U sjećanju stvari bivaju reproducirane uglavnom onakve kakve su bile u dotično vrijeme, događaji pak onako kako su se dogodili, neizmijenjeni.¹⁰⁹

Geysер međutim glavnom oznakom sjećanja smatra svijest da je dotični sadržaj već bio doživljen jednom ranije. Bez te svijesti naime sama reprodukcija, ma koliko vjerna i nepromijenjena bila, još uvijek nije sjećanje. (LP2, str. 459–474)

17. Nasuprot sjećanju, nepromijenjenoj reprodukciji, maštanje je za Zimmermanna promijenjena reprodukcija. Rezultat maštanja složeni je sadržaj drukčiji od svih već opaženih. U maštanju međutim nužno sudjeluje i pamet (pamćenje, memorija), a ne samo mašta (uobrazilja, fantazija). Mašta je naime sposobnost disocijacije sjedinjena sa sposobnošću spajanja disocijiranih sadržaja u nove asocijacije, kakvih nije bilo. Pritom mašta ne stvara nove (elementarne) sadržaje, nego tek nove asocijacije sadržaja već pohranjenih u pameti.¹¹⁰

Na sasvim sličan način maštanje definira i Geysер. (LP2, str. 474–476)

18. Zimmermann ističe tri načina maštanja: apstraktivno, determinativno i kombinatorno. U apstraktivnoj fantaziji oduzimamo – primjerice, kad zamislimo kamen koji ne pada, premda slobodno visi u zraku, bez ikakve podloge pod sobom koja bi mu priječila pad (oduzimamo dakle tom kamenu u svojoj mašti težinu, apstrahiramo od nje).¹¹¹ U determinativnoj fantaziji dodajemo – npr. u basnama, kad liscama i gavranima ‘dodajemo’ dar govora ili kad uvećavanjem predodžbe čovjeka dobijemo predodžbu diva itd.¹¹² U kombinatornoj fantaziji ujedno i dodajemo i oduzimamo – konju npr. oduzmemo konjsku i dodamo ljudsku glavu (izmaštamo dakle kentaura).¹¹³

Zimmermannov pojam apstraktivne fantazije blizak je Geysеровu pojmu shematizirajuće fantazije, koja oduzimanjem (apstrahiranjem od) sporednoga ostavi u svijesti samo ono zajedničko, tipično, samo shemu dotičnoga predmeta. (LP2, str. 477) Pritom treba upozoriti na to da shema doduše jest predodžba mnogoga pojedinoga, ali je i sama pojedinačna i konkretna, nasuprot pojmu, koji je opći i apstraktan.

Zimmermannov pojam determinativne fantazije srodan je Geysеровu pojmu karakterizirajuće fantazije, koja se sastoji u jačem isticanju tipičnoga, karakterističnoga, koje se inače može samo naslutiti. (LP2, str. 477)

Kombinatornu fantaziju Geysер zove slobodno kombinirajućom fantazijom. (LP2, str. 477)

19. Shematsko predočivanje tiče se mnogih istovrsnih sadržaja i sastoji se u isticanju onih zajedničkih njihovih obilježja. Shematska (zajednička, općenita, tipična) predodžba zastupa sve te sadržaje, ona je njihova shematska slika, u kojoj je zanemareno sve ono specifično za svaki pojedini od njih i naglašeno sve ono svima im zajedničko, po čemu oni i jesu istovrsni.¹¹⁴ Premda zastupa mnoge sadržaje, shematska predodžba nije ni opća ni apstraktna, nego pojedinačna i konkretna – u njoj su zajednička obilježja samo jače naglašena od onih posebnih, ali ne i odijeljena, odvojena od njih (nego s njima i dalje srasla – konkretna). (DŽ, str. 49) Premda pojedinačna i konkretna, shematska je predodžba podloga za postanak pojmova i sudova, osnova za razvoj mišljenja. (TP, str. 88) U skolastičkoj se tradiciji shematska predodžba zove fantazmom (phantasma). (TP, str. 88)

Zimmermannov se pojam shematske predodžbe ne razlikuje od Geyserova.¹¹⁵ U Geysera je možda samo jasnije izražena tako reći 'kameleonska' crta shematskog predočivanja, koju on zove gipkošću, podatnošću shematske predodžbe. Naime, u pogledu svega sporednoga, shematska se predodžba lako mijenja iz jedne odredbe u drugu odredbu. Ona je nepromjenjiva samo u pogledu onoga tipičnoga, zajedničkoga. Primjerom, jedna te ista shematska predodžba trokuta lako se mijenja u pogledu veličine ili položaja svoga predmeta i upravo je zato primjerena raznim trokutima (premda pojedinačna i konkretna), ali se ne mijenja u pogledu broja stranica i kutova i upravo je zato neprimjerena npr. četverokutima ili peterokutima itd.

20. Zimmermann razlikuje dvije vrste shematske predodžbe: 'individualno-kolektivnu' i 'općenitu'. 'Individualno-kolektivna' shematska predodžba ti-

103
LP1, str. 327-330; LP2, str. 498.

104
LP1, str. 284-285; LP2, str. 456, 498-507.

105
Usp. ovdje, ovo poglavlje, br. 4, 12-13.

106
LP1, str. 284; LP2, str. 456, 498-507.

107
Usp. ovdje, ovo poglavlje, br. 4-10.

108
LP1, str. 338; LP2, str. 503-507.

109
TP, str. 106; DŽ, str. 36-37.

110
TP, str. 88, 103-104; DŽ, str. 43-45; TF, str. 29.

111
TP, str. 104; DŽ, str. 45.

112
TP, str. 104; DŽ, str. 45.

113
TP, str. 104; DŽ, str. 46.

114
TP, str. 112-113; DŽ, str. 48-49.

115
LP1, str. 322-323; LP2, str. 478-479.

ne bi bili drugo do shematske predodžbe.¹²⁸ Zimmermann također odbacuje i tezu da pojmovi ne proniču bit stvari – ta teza naime logičkom nužnošću vodi u poricanje same mogućnosti općenito i nužno važećih sudova. (TP, str. 153–154) Zimmermann se međutim slaže s empirističkom tezom da svi prvotni pojmovi potječu iz iskustva – i u tom se smislu distancira od racionalizma.¹²⁹ Racionalizam naime u potpunosti odvaja pojmovno od senzitivnog znanja. Za racionaliste pojmovi ne ovise o iskustvu i ne nastaju iz njega, nego su nam urođeni. Pritom se pojmovno znanje smatra pravim znanjem, koje proniče samu bit stvari. (DŽ, str. 70–71) Zimmermann taj nauk o pojmovnom znanju odbacuje i suprotstavlja mu intelektualizam, tzv. intelektualistički empirizam. Intelektualizam je put između empirizma i racionalizma. Nasuprot racionalizmu, intelektualizam drži da pojmovi u svome nastanku ovise o iskustvu, senzitivnom znanju. Nasuprot empirizmu, intelektualizam drži da se pojmovno znanje ne da svesti na senzitivno znanje, premda iz njega nastaje. (DŽ, str. 70–71)

4. Zimmermann razlikuje između zornih i nezornih pojmova. Predmet zornih pojmova može biti opažajno nazočan i predočen, on je opaziv i predočiv – npr. stablo, klupa, minotaur itd. Zorni se pojmovi dijele po svome sadržaju na jednostavne i složene (sastavljene). Jednostavni su pojmovi oni u čijem sadržaju ne nalazimo više drugih pojmova, dok u sadržaju složenih pojmova nalazimo barem dva druga pojma: »Pojam ‘životinja’ sastavljen je od dva pojma: ‘sposoban za osjećanje’ i ‘sposoban za kretanje’; pojam ‘čovjek’ sastavljen je od dva pojma: ‘životinja’ i ‘razumska sposobnost’. – Jednostavni su pojmovi ‘boja, jedan, nešto’.« (DŽ, str. 54) Nezorni su pojmovi oni čiji predmet ne može biti ni opažen ni predočen. Takvi su neopazivi i nepredočivi predmeti npr. atom, eter, sloboda, Bog, zakon, pravda, broj, istina, dobrota...¹³⁰

Geysler razlikuje između jednostavnih i složenih predmeta poimanja, neovisno o tom jesu li zorni ili nezorni. (LP1, str. 410)

5. Zimmermann dijeli pojmove i na empirijske, matematičke (geometrijske) i metaempirijske. Empirijski su pojmovi oni koji imaju podrijetlo u opažaju ili predodžbi. (TP, str. 125–126) Matematički (geometrijski) su pojmovi npr. krug, crta, pravac, trokut, broj itd. – tih predmeta u opažaju ne može biti, niti u predodžbi: crta mora imati neku širinu (debljinu), da bismo je mogli opaziti ili predočiti, ali tad već ona više nije crta, jer po definiciji svojoj crta ima samo dužinu, ne i širinu (debljinu). (TP, str. 126) Zahtijevajući dakle barem dvije dimenzije u prostoru, naše opažanje i predočivanje nije sposobno za shvaćanje (percipiranje) predmeta kao što su točka, crta, kružnica itd. Metaempirijski su pojmovi oni koji svojim sadržajem transcendiraju iskustvo, premda služe njegovu tumačenju – primjerice, pojam atoma. (TP, str. 126)

Na sličan način razlikuje i Geysler između empirijskih i transcendentnih pojmova: »Hierbei müssen wir einen wesentlichen Unterschied machen zwischen *empirischen* und *transzendenten* Begriffen, d. h. zwischen solchen Begriffen, deren Gegenstände von uns erfahren und wahrgenommen werden können, und solchen, bei denen dies unmöglich ist.« (LP2, str. 574)

6. Matematičke pojmove nalazimo i u jednoj drugoj Zimmermannovoj diobi pojmova. Prema vrsti apstrakcije naime Zimmermann pojmove dijeli na fizičke, matematičke i metafizičke. Fizički se pojmovi tiču npr. kretanja, topline, svjetlosti, boje itd., bez obzira na konkretni i pojedinačni subjekt koji se kreće, grije, svijetli itd. U fizičkim se pojmovima apstrahira od

konkretnog i pojedinačnog subjekta.¹³¹ Matematički se pojmovi tiču broja, veličine i protežnosti u sve tri dimenzije prostora, bez obzira na konkretne i pojedinačne subjekte (koji jesu protežni, imaju neku određenu veličinu i postoje u nekom određenom broju) i bez obzira na njihova sjetilna svojstva (boju, toplinu, svjetlinu itd.). U matematičkim se pojmovima dakle apstrahira ne samo od konkretnog subjekta i njegove pojedinačnosti, posebnosti spram bilo kojeg drugog konkretnog subjekta, nego i od svih njegovih sjetilnih svojstava.¹³² Metafizički se pojmovi tiču isključivo biti dotičnoga predmeta i apstrahiraju od svega što u tu bit ne ulazi – dakle, kako od konkretnog i pojedinačnog subjekta tako i od njegovih sjetilnih svojstava pa i od njegovih matematičkih, odnosno geometrijskih određenja (veličine, broja, protežnosti itd.).¹³³

7. Zimmermann razlikuje i između konkretnih i apstraktnih pojmova. Konkretni pojmovi uključuju u sadržajnome smislu ne samo odredbu nego i subjekt (primjerom, pojam čovjeka), dok apstraktni pojmovi uključuju samo odredbu (npr. pojam čovječstva). Pritom, ako je ta odredba sama bit dotičnoga predmeta, radi se o metafizički apstraktnu, odnosno metafizički konkretnu pojmu (kao u gornjim primjerima: čovječstvo i čovjek), ako je pak ta odredba sporedna, a ne bitna, posrijedi je fizički konkretan, odnosno fizički apstraktan pojam (npr. pojam velikoga čovjeka, odnosno pojam veličine). Zimmermann spominje još i logički konkretne, odnosno logički apstraktne pojmove, pri kojima je riječ o nekoj izvanjskoj odredbi dotičnoga subjekta, što slijedi iz njegova odnosa s drugim subjektima: npr. (logički konkretan) pojam ugledna, hvaljena čovjeka, odnosno (logički apstraktan) pojam ugleda.¹³⁴

8. Konačno, Zimmermann razlikuje i između psiholoških i logičkih pojmova.

Psihološki su pojmovi rezultat psihološke (izravne, negativne) apstrakcije, usredotočene na samo jedan opaženi (ili predočeni) predmet, unutar kojeg ona, možda i nepotpuno ili pak ne sasvim točno, dijeli ono glavno i bitno od onog sporednog i nebitnog. U psihološkoj apstrakciji još uvijek nema nikakve analize sadržaja i zato sadržaj psiholoških pojmova ostaje nerazlučen, pojedini njegovi momenti ostaju neodređeni jedan spram drugoga. Budući da je psihološka apstrakcija ograničena na neki opaženi (ili predočeni) predmet, a ne na mnogo njih, psihološki pojmovi nisu općeniti, primjenjivi na mnoge pojedine predmete, nego samo na dotični jedan.¹³⁵

Logički su pojmovi rezultat logičke (refleksne, pozitivne) apstrakcije, koja se temelji na usporedbi mnogih opaženih i predočenih predmeta, dijeleći ono svima im bitno i zajedničko od onog sporednog, nebitnog, i posebnog,

128

TP, str. 153–154.

129

TP, str. 153–154; ON2, str. 145.

130

TP, str. 126–127, 132; DŽ, str. 10, 54; TF, str. 32.

131

TP, str. 142; ON2, str. 149; DŽ, str. 61; TF, str. 52.

132

TP, str. 142; ON2, str. 149; TF, str. 52.

133

TP, str. 142; ON2, str. 149; DŽ, str. 61; TF, str. 52.

134

TP, str. 162–163, isti je taj tekst ponovljen u: ON2, str. 13–14; usp. također DŽ, str. 61.

135

TP, str. 159–162, isti je taj tekst ponovljen u: ON2, str. 12–13; usp. također ON2, str. 113, 140–142; DŽ, str. 60–61.

pojedinačnog. Logička apstrakcija uključuje analizu sadržaja, njegovu raščlambu na pojedine momente od kojih je složen. U logičkom pojmu pojedini momenti sadržaja jasno su razlučeni jedan spram drugoga (ujedno i spojeni, složeni u jedan sadržaj, jedan pojam). Kako se temelji na usporedbi mnogih predmeta, logički je pojam općenit, univerzalan, primjenjiv svima njima.¹³⁶

Primjerom, razlika između ovog opaženog trokuta i ovog opaženog kruga *jedna* je (odnošajnim opažanjem) opažena razlika. U odnošajnom opažanju ona je shvaćena konkretno: odnošajno opažanje uz nju uključuje i dotične relate (dotični trokut i dotični krug). Psihološka apstrakcija međutim od tih relata apstrahira, ona ih isključuje, tako da u psihološkom pojmu ostaje samo ta razlika, *jedna* od mnogih. Logička apstrakcija pak tu jednu razliku uspoređuje s mnogim drugim razlikama (npr. s onom između crvena i zelena, velika i mala, brza i spora itd.), uspinjući se tim putem, preko uvida u pojedine bitne i nebitne momente, do logičkog pojma razlike *uopće*. Logička apstrakcija dakle uključuje analizu na pojedine (bitne i nebitne) momente, logički se pojam sastoji u sintezi svih bitnih momenata u jedan sadržaj, primjenjiv svakom pojedinom od dotičnih (opaženih ili predočenih) predmeta, nasuprot psihološkoj apstrakciji, u kojoj analize nema, i psihološkom pojmu, u kojem nema općenitosti, univerzalnosti.¹³⁷

Razliku između psihološke i logičke apstrakcije ističe i Geysler, služeći se pritom istim primjerom kojim se kasnije služi i Zimmermann – poimanjem razlike, s pomoću psihološke i logičke apstrakcije, tj. bez i sa znanjem koji su to točno momenti po kojima se dotični predmet izdvaja spram drugih predmeta kao upravo taj predmet. (LP2, str. 576–578)

9. Problem postanka pojmova Zimmermann zove – u skolastičkoj tradiciji – ideogenetskim (ideološkim) problemom. Razlikuje pritom prvotne od izvedenih pojmova. Prvotnima (izravnima, primitivnima) zove zorne, empirijske pojmove, dok izvedenima zove nezorne, metaempirijske pojmove. Prema Zimmermannu naime nezorni su pojmovi izvedeni iz zornih, empirijskih, te ih u pogledu svoga postanka pretpostavljaju. Zato se ideogenetski problem dijeli na dva dijela: prvo, problem postanka zornih, empirijskih pojmova, kojim načinom nastaju iz iskustva, drugo, problem postanka nezornih, metaempirijskih pojmova, kojim ih načinom izvodimo iz zornih, prvotnih pojmova. (TP, str. 147–148, 153)

10. Zimmermannov se empiristički intelektualizam osniva zapravo na aristotelovsko-skolastičkom nauku o postanku pojmova iz iskustva, senzitivnog znanja. Prema aristotelovsko-skolastičkoj tradiciji, naš je razum neispisana ploča, u njemu nema gotovih, urođenih nam znanja (kako tvrde racionalisti), on nije – poput pamćenja – nekakvo skladište (tih gotovih) znanja, što ih onda ovim ili onim povodom dozivamo u svijest, nego je naš razum sposobnost da spoznamo, i to sposobnost sama sebi *nedostatna* – razum ne izvlači svoje spoznaje iz sebe sama (jer ih kao neispisana ploča u sebi i nema), nego mu je za spoznaju *potrebno* neko određenje izvana, tzv. determinanta. Sâm po sebi dakle razum je puka *moćnost* za razne spoznaje. Tek *primivši* izvana ovu ili onu *objektivnu* determinaciju biva on kadar realizirati odgovarajuću inteligibilnu, razumsku, pojmovnu spoznaju. U tom smislu, on je receptivan, pasivan – intellectus possibilis, trpni razum.¹³⁸

Trpnost razuma pri tvorbi pojmova ne znači drugo do njegovu ovisnost o izvanjskoj determinaciji, njegovu uvjetovanost građom koju nalazi u senzitivnom znanju, percepcijama i predodžbama (posebno pak u tzv. shemat-

skim predodžbama, phantasmata), jer u sebi samu on – kao prazna, neispisana ploča – nikakve građe ne može naći, kojom bi bio determiniran na ovu ili onu određenu spoznaju, ovaj ili onaj određeni pojam. Phantasmata su dakle uvjet, počelo bez kojega naša razumska, pojmovna spoznaja nije moguća (ostvariva).¹³⁹

S druge strane, međutim, razum u toj pojmovnoj spoznaji nije samo pasivan. Naprotiv, upravo je on taj koji iz senzitivne građe (phantasmata) apstrahira ono bitno i tim putem oblikuje pojam. Drugim riječima, upravo je on djelatni uzrok poimanja, tj. tek njegovim djelovanjem nastaje pojam.¹⁴⁰ Senzitivno znanje dakle, premda uvjet bez kojega pojam ne može nastati, još uvijek nije dostatno da bi pojam i nastao, nego je potreban uzrok djelovanjem kojega će pojam nastati. Taj uzrok je razum i u tom ga smislu zovemo tvornim razumom, intellectus agens.¹⁴¹

Prema aristotelovsko-skolastičkom shvaćanju, bit ne postoji odvojeno od dotičnih (pojedinačnih) predmeta, nego u njima samima, i zato phantasmata, očitujući ono pojedinačno, kriju u sebi (odnosno upravo u tome pojedinačnome) i ono bitno. Bit je sadržana u phantasmata, ali tako da se pred senzitivnim znanjem skriva i da dokučivom biva tek umskoj spoznaji, poimanju. Tek um uzmaže iz građe dobivene senzitivnim znanjem izlučiti – postupkom apstrakcije – ono bitno i opće, nasuprot posebnom i sporednom, nebitnom.

Ukratko, pojam nastaje – prema aristotelovsko-skolastičkom nauku – tako da razum iz senzitivne građe apstrahira ono bitno, samu bit dotičnih predmeta. Pritom, tako dobiveno pojmovno znanje ne da se svesti na senzitivno znanje, od kojega se ne razlikuje tek u stupnju nego i u naravi, biti. (TP, str. 156)

11. Svoj nauk o postanku pojmova Zimmermann najsustavnije izlaže u DŽ, str. 55–62, razmatrajući najprije odvojeno postanak složenih i postanak jednostavnih zornih pojmova, da bi potom prešao i na postanak nezornih pojmova.

12. Složeni zorni pojmovi nastaju induktivnim putem iz mnogih pojedinačnih predmeta koje opažamo. Kad se naime osvrnemo na te predmete, kad ih u refleksiji usporedimo jedan s drugim, iziđu nam na vidjelo mnogi pojedini momenti njihova sadržaja, neki svima im zajednički, opći, neki pak specifični samo za neke od njih ili možda samo za jedan jedini. Neposredna je posljedica te refleksije dakle analiza dotičnih (opažajnih ili predodžbenih) sadržaja na pojedine njihove momente (bitne i nebitne, opće i posebne), isto tako i neposredno shvaćanje (intuicija) bitnih, zajedničkih, općih momenata (nasuprot sporednim i posebnim). Sljedeći je korak apstrakcija, kojom opće (zajedničke) i bitne momente shvaćamo bez sporednih i poseb-

136

Ibid.

137

Ibid.

138

TP, str. 148, 156–157; TF, str. 54.

139

TP, str. 148–149, 157; TF, str. 54–55. Zimmermann ističe da neki autori (Toma Akvinski npr.) smatraju phantasmata posredovnim, instrumentalnim uzrokom (causa efficiens

instrumentalis) postanka pojmova, drugi pak (poput Suarez) drže phantasmata tek materijalnim ili možda uzornim uzrokom tvorbe pojmova. (TP, str. 149, 158) Sâm Zimmermann tretira phantasmata kao uvjet postanka pojmova u našoj svijesti. (TP, str. 152)

140

TP, str. 149, 157–158; TF, str. 55.

141

TP, str. 149, 157–158.

nih. Završna je faza u nastanku složenih zornih pojmova sinteza svih bitnih i zajedničkih momenata u jedan sadržaj kojim intendiramo bit dotičnih predmeta.¹⁴² Zimmermann pritom – u aristotelovsko-skolastičkom duhu – senzitivno znanje smatra uvjetom bez kojeg tvorba složenih zornih pojmova nije moguća, razum pak smatra pasivnim utoliko što determinaciju prima izvana, ali ujedno i aktivnim, jer primljeno mijenja, prerađuje – postupkom apstrakcije – u pojam.¹⁴³

13. Jednostavni zorni pojmovi nastaju neposrednim uvidom u ono opće i bitno, intuicijom, a ne indukcijom: »Što god je u svijesti nazočno, egzistira u izvjesnom vremenu i u pojedinačnoj svijesnoj cjelini, te je po svojoj egzistenciji pojedinačno ili *individualno*; na pr. ovo 'crveno' u sadašnjoj mojoj percepciji, ili ovo 'četverouglasto' na gledanoj školskoj ploči. Ali individualni ovaj objekat *ima nešto takovo, što može da u mojoj svijesti egzistira ne samo jedanput nego više puta*. To jest, na individualnom objektu nalazi se i takav *momenat, koji je više puta moguć*, te je toliko kao *zasebni sadržaj svijesti nešto 'općenito'* (na pr. nešto 'četverouglasto') ili takovo nešto, što se može zbiljski nalaziti u različnim pojedinačnim objektima. Ovo 'općenito' mi *u jednom percipiranom objektu neposredno (a ne induktivno!) opažamo i shvaćamo zasebno.*« (DŽ, str. 58–59)

14. Nezorni pojmovi nastaju, prema Zimmermannu, iz zornih pojmova, na razne načine. Geometrijski pojmovi nastaju konstrukcijom (točku, crtu, krug itd. nije moguće opaziti): »Mi ne možemo n. pr. pojam kruga dobiti isporodbom opaženih predmeta, jer savršenog kruga i nema među osjetno opaženim predmetima. Takovi pojmovi nastaju time, da mišljenje neka određenja spoji sa stanovitom pomisli o predmetu. Predodžbenost geometrijskih pojmova ne sastoji dakle u svezi s gotovim predodžbama; takove pojmove moramo *konstruirati.*« (TP, str. 126)

Pojmovi zakona, pravde, slobode itd. nastaju kao rezultat spajanja (sinteze) u jednu pojmovnu cjelinu. Istim načinom nastaje i pojam atoma te uopće matematički, fizikalni pa i estetički te etički pojmovi. (DŽ, str. 60)

Do pojma Boga dolazimo s pomoću relacije uzročnosti, uvidjevši da sve što se mijenja (nastaje i nestaje) mora imati neki uzrok (svoga nastanka ili nestanka) i da ovaj svijet ne može imati svoj uzrok u sebi samu: »Ja na pr. imam pojam 'promjene ili zbivanja ili događanja' (kad nešto u svijetu nastaje ili nestaje). Došao sam do njega svakidašnjim opažanjem: da je u sobi nastala toplina, svjetlost, da je nastao udarac po stolu, narisana slika na ploči, buka na ulici i t. d. Što god se naime događa, ima svoj uzrok, tj. nalazi se *u odnosu uzročnosti*; nastala je toplina, jer je u peći naloženo (=uzrok), nastao je udarac, jer sam rukom udario po stolu i t. d. *Sve dakle promjene u svijetu moraju imati svoj uzrok* – pa *ako* je sigurno (a to ispituje filozofija), da ja za sve promjene u svijetu ne mogu naći dovoljnog uzroka *u samom svijetu*, moram reći, da su te promjene u odnosu uzročnosti s nečim *izvan* svijeta: i tako sam došao do pojma o 'izvanjskom (ekstramundanom) uzroku svih promjena u svijetu'. Takav uzrok zovemo Bog.« (DŽ, str. 60)

Do nekih pojmova dolazimo negacijom – npr. do pojma atoma ili do pojma neživoga, neograničenoga, netjelesnoga itd.¹⁴⁴ Do nekih pojmova dolazimo analogijom (npr. do pojma Božje pravednosti, Božjeg znanja itd. – Božju pravednost i znanje shvaćamo naime po sličnosti, analogiji s ljudskom pravednošću i znanjem).¹⁴⁵

15. Intelektualističko tumačenje postanka pojmova, intelektualistički empirizam, Zimmermann pravda pred racionalizmom, prvo, činjenicom naše

svijesti da pojmove ne nalazimo u sebi gotove, nego ih tek stječemo tijekom života, i drugo, činjenicom da urođeni nedostatak nekog sjetila znači ujedno i nemogućnost stjecanja pojmova o dotičnim sadržajima (primjerom, slijepac od rođenja ne može imati pojma o bojama). (DŽ, str. 70)

16. Ukratko, Zimmermannovo intelektualističko rješenje ideogenetskog problema ne prelazi okvire tradicionalnog aristotelovsko-skolastičkog nauka o postanku pojmova i drži se srednjega puta, između empirizma i racionalizma.

17. Geysеров nauk o postanku pojmova dijelom je blizak, dijelom i znatno različit od Zimmermannova ideogenetskog nauka. Geysер naime – poput Zimmermanna kasnije – ističe kako ulogu koju u nastanku naših pojmova imaju refleksija, usporedba i analiza, tako i ulogu koju u tom istom procesu ima apstrakcija.¹⁴⁶ Isto tako, prema Geysерu nezorni pojmovi nastaju iz zornih s pomoću analogije, negacije, konstrukcije ili sinteze.¹⁴⁷ No Geysеров je odnos prema tradicionalnom aristotelovsko-skolastičkom nauku o postanku pojmova znatno kritičniji od Zimmermannova. Primjera radi, Geysер izriječno odstupa od aristotelovsko-skolastičkog razlikovanja između intellectus possibilis i intellectus agens,¹⁴⁸ što kod Zimmermanna nije slučaj.

Sud

1. Opažaj, predodžbu i pojam Zimmermann zove 'naprostim' (jednostavnim) shvaćanjem predmeta. (TF, str. 40–41) U jednostavnom su shvaćanju implicite sadržane mnoge odredbe dotičnog predmeta, ali nijedna zasebno, spram istog tog predmeta u cjelini. Nasuprot opažaju, predodžbi i pojmu, sud Zimmermann zove primišljajnim shvaćanjem predmeta. (TF, str. 40–41) U sudu je neka odredba dotičnog predmeta zasebno shvaćena i potom primišljena tom istom predmetu kao njegova odredba. (TF, str. 33) Opažaj ili predodžba ne uključuju analizu dotičnog predmeta na pojedine njegove momente, odredbe, pa tako ni primišljanje nekog od tih momenata upravo tom predmetu. Pojam pak, premda nastao iz analize, još uvijek ne uključuje primišljanje neke odredbe dotičnom predmetu – u pojmu je taj predmet prisutan samo kao cjelina, o kojoj još uvijek ništa određeno ne tvrdimo. Sud međutim podrazumijeva analizu na pojedine momente, isto tako i izuzimanje nekog od tih momenata te, konačno, njegovo primišljanje dotičnom predmetu. (TP, str. 166–167) Predmet kojem u sudu primišljamo dotičnu odredbu zovemo subjektom suda. Odredbu koju tom predmetu (subjektu) primišljamo zovemo predikatom suda. Utoliko i samo primišljanje zovemo predicanjem, priricanjem.¹⁴⁹ Sud je dakle primišljanje, predicanje neke odredbe nekom predmetu: »Tri su dakle sastavna elementa u sudu: 1. predmet, o kojem sudimo, zatim 2. misao nekog određenja i 3.

¹⁴²
DŽ, str. 55–58; TP, str. 125–128.

¹⁴³
TP, str. 125–128, 150–152; DŽ, str. 70–71.

¹⁴⁴
DŽ, str. 60; TF, str. 53.

¹⁴⁵
TF, str. 53.

¹⁴⁶
Usp. npr. LP1, str. 407–408; LP2, str. 576–578.

¹⁴⁷
Usp. npr. LP1, str. 452; LP2, str. 584–588.

¹⁴⁸
LP2, str. 596–597.

¹⁴⁹
TP, str. 133–134; ON2, str. 7, 11–12, 19–20;
TF, str. 33; NS, str. 15–16.

primišljanje ovog određenja predmetu. Sam događaj suđenja je dakle primišljanje nekog određenja predmetu«. ¹⁵⁰

2. U sudu predikat određuje predmet, subjekt. ¹⁵¹ Zato Zimmermann govori o sudu kao o predikativnom određivanju predmeta. (ON2, str. 7, 11–12) Predikat određuje subjekt s obzirom na ono što tom subjektu pripada ili ne pripada, s obzirom na njegovo postojanje ili nepostojanje (uključujući i okolnosti njegova postojanja ili nepostojanja), s obzirom na njegova svojstva i njegove odnose s drugim predmetima itd. ¹⁵² Dotični predmet, subjekt, postaje tim putem određen za nas, mi ga tim putem na koncu uzmognemo znati kao nešto određeno. Zato Zimmermann o sudu govori kao o spoznajnom određivanju predmeta. (ON2, str. 2–3)

3. Predmet nekom odredbom određen Zimmermann zove *stvarnošću*: »Svaki taj *p* [predikat] određuje stvar i s njom zajedno čini *stvarnost*. Ona znači O [objekt, predmet] i njegovo određenje, dakle O + o. Ova knjiga kao O suda određena je tako, da ima četverouglasti oblik, da je znanstvena... O + o je objekt suda. To će reći, ja *uzimam zajedno s-p* tako, da objektu (s) priričem ili prediciрам *p*. Neku *određenost ili stvarnost primišljam* toj stvari (objektu).« (NS, str. 15) Sud dakle *intendira* stvarnost dotičnoga predmeta, neku njegovu određenost. ¹⁵³ Intenciju Zimmermann smatra bitnom karakteristikom suda. (TP, str. 123–124, 166)

4. Dva su načina predicanja – afirmacijom i negacijom: »Kako primišljam? *Na dva načina*: jedamput kažem 'jest', drugi put 'nije'. Uzimam zajedno jesno (afirmativno) i niječno (negativno), spajajući i odvajajući, *spojno i odvojno, sastavno i rastavno*.« ¹⁵⁴ Na dva načina određujemo predmet u sudu: tvrdeći o njemu nešto ili nijećući o njemu nešto. Tvrđnja ili nijek bitne su oznake svakog suda. ¹⁵⁵ Upravo se po njima sud razlikuje od 'naprostih', jednostavnih shvaćanja predmeta: odredbu (predikat) primišljamo dotičnom predmetu (subjektu suda) ili afirmativno, tj. tako da je spajamo s njim, tvrdeći da ona *jest* njegova odredba, ili pak negativno, tj. tako da je odvajamo od njega, tvrdeći da ona *nije* njegova odredba. U tom smislu, Zimmermann zove sud spajanjem subjekta s predikatom ili pak odvajanjem subjekta od predikata, nekom vezom, odnosom među njima dvama. ¹⁵⁶ Ta sinteza (veza između subjekta i predikata) može se sastojati u tome da je predikat jedna od oznaka samog pojma subjekta, koju smo apstrahirali, izuzeli je iz svih drugih njegovih oznaka, i potom mu je predicirali. Ali to nije jedini mogući način povezivanja subjekta i predikata – inače, sintetički sudovi ne bi bili mogući (u njima je naime riječ o predikatu koji nije sadržan u samu pojmu subjekta, da bi iz njega mogao biti apstrahiran i potom predican istome tome subjektu), niti bi pak u tom slučaju bili mogući negativni sudovi (protuslovno bi bilo oznaku apstrahiranu iz sama pojma dotičnog predmeta istome tome predmetu odricati). (ON1, str. 41) Sinteza subjekta s predikatom suda može se sastojati u uvrštavanju subjekta u opseg predikata – primjerice, kad pojedinačnom predmetu (Sirius) prediciramo opću odredbu (nebesko tijelo – u sudu 'Sirius je nebesko tijelo') zapravo smo ga uvrstili u opseg tog pojma (nebesko tijelo). (ON1, str. 41) Sinteza subjekta s predikatom suda može se sastojati i u nekoj njihovoj sadržajnoj podudarnosti, potpunoj ili djelomičnoj. Primjerom, u sudu 'Čovjek je razumno živo biće' subjekt (čovjek) i predikat (razumno živo biće) u međusobnom su odnosu istovjetnosti, oni se u sadržajnom pogledu (pa onda i u opsegovnom smislu) sasvim podudaraju, dok u sudu 'Ovaj je čovjek visok' predikat doista pripada subjektu (pod pretpostavkom da je taj

sud istinit), ali nije s njim istovjetan, podudarnost među njima nije potpuna. (ON1, str. 41)

5. Tvrdeći o dotičnom predmetu ovo ili ono, ili pak nijećući o njemu ovo ili ono, sudimo istinito ili neistinito, ovisno o tom podudara li se ili ne podudara ta naša tvrdnja ili nijek s intendiranom stvarnošću. Određujući dotični predmet ovim ili onim predikatom kao ovu, odnosno onu stvarnost, sud biva istinit ili neistinit, ovisno o samu tom predmetu, je li doista, u stvarnosti svojoj određen tako kako ga određuje dotični sud ili pak nekako drukčije. Budući da nešto o dotičnom predmetu tvrdi ili nijeće i budući da ga tom tvrdnjom ili nijekom misaono određuje kao ovu ili onu stvarnost, sud nužno ima i karakteristiku istinitosti ili neistinitosti.¹⁵⁷ Po tom što je nužno istinit ili neistinit sud se razlikuje od pojma (i bilo kojeg drugog 'naprostog' shvaćanja), kojim niti što tvrdimo niti što nijećemo. Primišljanje kao tvrdnja ili nijek implicira dakle istinitost ili neistinitost. Pojam, u kojem nema ni tvrdnje ni nijeka, koji nije nikakvo primišljanje (primišljajno shvaćanje predmeta), ne može biti ni istinit ni neistinit. Sud, koji jest neko primišljanje, neka tvrdnja ili nijek, nužno jest i istinit ili neistinit.

Istinitost ili neistinitost kao bitnu oznaku suda ističe i Geysler. (Usp. LP2, str. 512)

6. Tvrdnja (i nijek) počivaju na shvaćanju, spoznaji. (TF, str. 34) Tvrđimo o nekom objektu ovo ili ono (određujemo ga tom tvrdnjom ovako ili onako) zato što ga tako shvaćamo. Shvaćanje, pristanak uz određenu stvarnost dotičnog objekta, sastavni je dio suda kao i primišljaj: »Zapravo samo onda sudimo, kad znamo da je *istina* to što sudimo, ili kad *spoznajemo*. Nije dosta da ja samo primišljam predikat subjektu, nego ja moram da i znam da li *jest* uistinu tako ili *nije*. Ja sudim tek onda kad *tvrdim* ili *poričem* (nijećem). Ja dakle kod suđenja i to činim, da shvaćenu stvarnost pozitivno ili negativno *usvajam* ili *priznajem*, tj. da uz nju pristajem ili ne pristajem – prema tome da li ju smatram *istinom*.«¹⁵⁸ Pritom je dakako riječ o razumno pristajanju ili nepristajanju uz dotični spoj subjekta s predikatom, upravo o shvaćanju, a ne možda o kakvu volitivnu ili emotivnu pristanku. (ON1, str. 40) Unatoč tome, taj pristanak, shvaćanje može biti i pogrešno. Sud može biti i neistinit. (Pojmове znanja i spoznaje kojima se Zimmermann služi u gornjem citatu treba shvatiti u širem značenju, kao shvaćanje, koje se može pokazati i neistinitim, a ne u užem smislu znanja i spoznaje kao očito istinita shvaćanja.)

7. Ukratko, sud uključuje četiri momenta: prvo, stvar, predmet o kojem sudimo (subjekt suda), drugo, odredbu koju priričemo tom predmetu (predi-

150

DŽ, str. 63–64; usp. također TP, str. 133–134; NS, str. 15–16.

151

TP, str. 123, 132; TF, str. 49–50; NS, str. 15–16.

152

ON1, str. 39; TP, str. 133.

153

ON1, str. 39, 48; TP, str. 134; ON2, str. 11–12, 23–24; DŽ, str. 64; TF, str. 38.

154

NS, str. 15; usp. također DŽ, str. 62.

155

TP, str. 133; ON2, str. 8; DŽ, str. 10; TF, str. 16, 33.

156

ON1, str. 39, 54; TP, str. 151; ON2, str. 2–3.

157

TP, str. 151, 164, 166; ON2, str. 23–24; DŽ, str. 10, 62, 65; TF, str. 16; NS, str. 17.

158

TF, str. 34; usp. također TF, str. 49–50; DŽ, str. 65.

kat suda), treće, sólo priricanje, predikaciju, primišljanje te odredbe tom predmetu, četvrto, pristanak uz upravo tu odredbu tog predmeta, uz upravo takvo njegovo određivanje – taj pristanak sastavni je dio upravo takva našeg shvaćanja tog predmeta.¹⁵⁹

Iste momente suda ističe i Geysler u LP2, str. 516–518. No ranije, u LP1, str. 402–403, kao da treći i četvrti moment (primišljanje i pristanak) veže u jedan jedini moment, razumijevajući pod terminom ‘logička kopula’ (što bi trebalo značiti povezivanje predikata i subjekta, upravo prediciranje, primišljanje) zapravo pristanak (Annahme), odnosno uvjerenje u istinitost dotičnog i upravo takvog povezivanja, prediciranja.

Geysler također ističe da se primišljanje sastoji u nekom odnošenju, tj. s primišljanjem subjekt i predikat stupaju u određeni odnos – npr. u odnos jednakosti (kao u sudu ‘7 + 5 = 12’) ili u odnos uzročnosti (kao u sudu ‘Sunce grije Zemlju’) itd. (LP2, str. 516) Zato Geysler svrstava sud među odnošajne funkcije svijesti. (LP2, str. 517)

8. Sud Zimmermann smatra u punom smislu mišljenjem: »...pojmovi [su] u misaonoj konstrukciji samo sastavni dijelovi za dalje operacije; oni ne ostaju u svijesti samo kao pomišljajni sadržaji, koje analiziramo ili objašnjavamo, nego mi se njima služimo da određujemo predmete. Ovakovu misaonu funkciju zovemo *sudjenje*. Sad su tek naše misli (pojmovi) potpuno razvite i možemo reći, da tek sudjenje znači u potpunom smislu ‘mišljenje’.« (TP, str. 123–124) Zadaća je našeg mišljenja, njegov cilj, potpuno određenje predmeta.¹⁶⁰ Taj cilj ostvarujemo tek u sudu, koji per definitionem jest predikativno *određivanje* predmeta. Sud je za Zimmermanna također u punom smislu spoznaja, jer je samo u sudu moguća istina (cilj našeg spoznavanja) – drugim oblicima znanja (opažanju, predočivanju, pojmu, zaključku) istinitost kao takva nije svojstvena: »Potpuna je naša spoznaja tek onda, kad duhovnim pomislama (=pojmovima ili mislima) *intendiramo predmete* i njihove snošaje t. j. kad sudimo; jer samo se u sudovima nalazi istina – a ona je i cilj svega našeg saznavanja.« (TP, str. 164) Tek je istinit sud prava i konačna, potpuna spoznaja dotične stvarnosti. (DŽ, str. 10)

Geysler također smatra sud središnjim oblikom mišljenja. (LP2, str. 512)

9. Zimmermann odbacuje tezu da sud nije drugo do asocijacija predodžbi.¹⁶¹ Predodžbe su senzitivnog karaktera, one su oblik senzitivnog znanja. Sud je međutim misaono (a to znači nesenzitivno) znanje. Misaono znanje nije tek transformacija senzitivnog znanja, nego se od njega bitno razlikuje. (TP, str. 164–165) Misliti možemo i nesenzitivne sadržaje, tj. sadržaje koje nije moguće ni opaziti ni predočiti. (TP, str. 164–165) Osim toga, sud se ravna prema logičkim zakonima, sudom ne upravljaju psihički zakoni asocijacije. (TP, str. 164–165) Konačno, elementi suda mogu biti i nesenzitivni: predikat npr. može biti i senzitivan (kao u sudu ‘Ova je knjiga *teška*’ ili u sudu ‘Korice ove knjige su *tvrde*’) i nesenzitivnan (kao u sudu ‘Ova je knjiga *proizvedena*’ ili ‘Ova je knjiga *namijenjena* učenju’ – uzrok i namjenu, svrhu, ne možemo ni opaziti ni predočiti, nego ih poimamo).¹⁶² Isto tako, subjekt suda može biti senzitivnan (npr. knjiga), ali i nesenzitivnan (npr. znanje, Bog, čovjek uopće itd.). Suditi možemo i o nesenzitivnome: o Bogu npr. da je besmrtn, o čovjeku da je smrtn (o čovjeku uopće, a ne o ovom ili onom pojedinom opaženom ili pomišljenom čovjeku) itd.¹⁶³

Sud se razlikuje od asocijacije i u tom smislu što dva (ili više) sadržaja naše svijesti spaja u jedan novi sadržaj. Asocijacija je uzrok reprodukcije: jedan sadržaj povod je reprodukciji drugog sadržaja. Ta dva sadržaja ostaju pri-

tom upravo dva zasebna sadržaja naše svijesti, međusobno različita po vremenu (trenutku) svoga nastanka. U sudu međutim dva su sadržaja svijesti spojena jedan s drugim tako da daju jedan jedini novi sadržaj, upravo taj sud (njegov smisao, njegov sadržaj, koji nije tek transformacija dotadašnjih sadržaja). Sud dakle sjedinjuje sadržaje svijesti u bitno nov sadržaj, kakvog prije nije bilo, asocijacija međutim sama po sebi ne rađa nikakvim bitno novim sadržajem svijesti – njezino je djelo tek reprodukcija sadržaja već pohranjenih u našoj pameti (kako god da ih ona kombinira jedan s drugim, onako npr. kako možda nikad prije nisu bili kombinirani). (DŽ, str. 68–70)

Na bitnu različitost između suda i asocijacije predodžbi upozorava i Geyser. (LP1, str. 423)

10. Sud se razlikuje od pojma po tom što uključuje primišljaj i pristanak. (TF, str. 37) Sudom nešto tvrdimo ili niječemo, u pojmu nema nikakve tvrdnje niti nijeka. Sud je nužno istinit ili neistinit, pojam nužno nije ni istinit ni neistinit, jer pojmom ništa ne tvrdimo. Sud je dakle više od pojma,¹⁶⁴ jer uključuje i primišljaj i tvrdnju (ili nijek) i istinitost (ili neistinitost) i pristanak. Pojmovi mogu biti tek elementi suda, ne i sud sam.¹⁶⁵ Ukratko: »Misli [pojmovi] su dakle zaista *elementarni* sadržaji mišljenja. One izriču objekte o kojima sudimo (na pr. čovjek). Od njih se razlikuje smisao ili sadržaj suda, koji izriče stvarnost (na pr. čovjek i njegova smrtnost). Smisao je *složeni* sadržaj. I smisao još nije sud; mi na pr. znamo gdje se nalazimo, znamo kuda ulicom idemo, kako se ujutro oblačimo, kako treba uzeti pero u ruke..., tj. znamo razne stvarnosti, ali pritom još ne sudimo. Sudovi su nova (treća) grupa misaonih sadržaja, kod kojih zauzimamo izvjesni *stav* prema shvaćenoj stvarnosti, tj. kad sa sigurnošću ili sumnjom tvrdimo ili niječemo. Svaki je sud, rekosmo, smisao, kojim sam ja upravljen na stvarnost koliko ju priznajem ili ne.« (TF, str. 38)

11. Treba razlikovati suđenje od suda. Suđenjem Zimmermann zove sam čin, akt, doživljaj suda, dok sudom (u strožem smislu) zove njegov smisao, sadržaj. (TF, str. 35) Sam čin suđenja uvijek je isti, uvijek se sastoji od primišljanja i pristanka. Sadržaj međutim nije uvijek isti – istom subjektu ne moramo uvijek primišljati isti predikat, niti moramo isti predikat primišljati uvijek istom subjektu. Zimmermannovim riječima: »Sad ću ovoj knjizi primišljati to, da je četverouglasta; sada to, da je od papira; sad to, da nije teška. Kod svakog toga primišljanja nalazim se u stavu pristajanja. Svaki put činim jedno isto; dakle je kod svakog suda *jednaki čin (akt) suđenja*. A nešto ipak nije jednako, pošto sam o knjizi svaki put drugo nešto izrekao; u svakom od navedena tri suda nalazi se drugi predikat (p) k istom subjektu (s). To jest, mijenjao se *sadržaj ili smisao* suda: u prvom je sudu sadržan $s+p^1$, u drugom $s+p^2$, u trećem $s+p^3$.«¹⁶⁶

159

TF, str. 49–50; NS, str. 15–16.

160

TP, str. 123–124; TF, str. 41.

161

Asocijacijom Zimmermann zove svezu što postoji među predodžbama (npr. temeljem njihove međusobne sličnosti ili suprotnosti) tako da jedna, bivajući pomišljena, dozove u svijest drugu (s kojom je u pamćenju našem ostala asociirana). Asocijacija ne uključuje ni predikaciju ni tvrdnju ni pristanak i u tom smislu Zimmermann odbija sud svesti na asocijaciju predodžbi.

162

TF, str. 37, 39, 50.

163

Ibid.

164

DŽ, str. 62.

165

TP, str. 165; TF, str. 38.

166

TF, str. 35; usp. također TF, str. 38; NS, str. 17.

K tome, sadržajno isti sud možemo doživjeti i više puta, dapače možemo ga doživjeti mnogo puta: svaki put je pritom riječ o novom doživljaju jednog te istog suda. Doživljaj je vezan uz vrijeme, sud (njegov smisao) o vremenu je neovisan – on ostaje isti, doživjeli ga mi danas, sutra ili bilo kad. (DŽ, str. 63) Isto tako, sadržajno isti sud mogu doživjeti mnogi subjekti, pri čemu svaki od njih ima svoj doživljaj – opet je dakle riječ o mnogim pojedinačnim doživljajima jednog te istog suda. Doživljaj je individualan, pripada dotičnom subjektu, sadržaj je međutim o pojedinom subjektu neovisan, on ostaje isti tko god da uza nj pristaje ili ne pristaje. (DŽ, str. 63) Ukratko, čin suđenja vremenit je i individualan, vezan uz određeni trenutak (određeno vrijeme) i uz određeni subjekt, on je uvijek nečiji čin u dotičnom trenutku, dok je – tome nasuprot – sam sud (njegov sadržaj, smisao) u svojoj biti nevremenit i neindividualan, jedan te isti, posve neovisno o subjektu koji ga doživljava i o trenutku u kojem biva doživljen.

Na isti način i Geysler razlikuje između suda i suđenja. Pod sudom pritom razumije objektivni smisao suda, njegov sadržaj, istinit ili neistinit, bez obzira na osobu, spoznajni subjekt koji taj sud izriče. Sud se dakle sastoji u primišljanju i kao takav uključuje logički subjekt, logički predikat i samo primišljanje tog predikata tom subjektu, samu predikaciju, ali ne i pristanak. Sud je logički istinit ili neistinit bez obzira na to tko uza nj pristaje, a tko ne pristaje i da li uopće itko uza nj pristaje. Istinitost ili neistinitost suda objektivnog je karaktera, o spoznajnom subjektu neovisna. Suđenje međutim uključuje i pristanak. Dapače, suđenje i nije drugo do upravo čin pristanka uz dotični sud, čin kojim dotični spoznajni subjekt drži taj sud istinitim. Geyslerovim riječima: »Dadurch, daß von der Seele zwischen Bewußtseinsobjekten eine bestimmte Beziehung gedacht wird, ist im Bewußtsein ein Gedanke entstanden, der entweder wahr oder falsch, d. h. der objektiv ein Urteil ist. Dieses objektiv vorhandene Urteil wird darauf auch persönlich für den, der es in seinem Bewußtsein hervorgebracht hat, zu einem Urteil dadurch, daß er es für einen wahren bez. falschen Gedanken hält.«¹⁶⁷

12. Sadržaj suda treba razlikovati od njegova predmeta. Predmet suda je stvarnost dotičnoga objekta, njegova određenost, bilo da je posrijedi realni, o našoj svijesti neovisno opstojeći objekt (kad sudimo npr. o stvarima izvan nas, u prirodi), ili pak objekt imanentan našoj svijesti (kad sudimo o vlastitim doživljajima, o vlastitim čuvstvima, htijenjima ili znanjima), ili pak idealan objekt (broj, geometrijska tijela itd.) i njegove odredbe.¹⁶⁸ Stvarnost Zimmermann zove objektivnom, ontološkom istinom. (ON2, str. 18, 51) Ta je objektivna, ontološka istina dakle predmet našega suda. Ona postoji neovisno o našem mišljenju i nije njegovo djelo – nasuprot sadržaju našeg suda o njoj, koji jest djelo našega mišljenja i postoji u njemu, u našoj svijesti.¹⁶⁹ Ta je svijest dakako individualna, pripadna samo i isključivo dotičnom spoznajnom subjektu, on jedini zna neposredno za sadržaje u njoj i nitko drugi, nijedan drugi subjekt. Sadržaj je suda dakle individualan, neposredno pristupačan samo dotičnom subjektu (koji sudi). Tome nasuprot, predmet suda načelno je pristupačan svima, interindividualan, o njemu suditi mogu načelno svi spoznajni subjekti – neki ovako, neki onako.¹⁷⁰ Različiti spoznajni subjekti mogu isti predmet intendirati istim, ali i posve različitim sadržajem suda.¹⁷¹ Sadržaj i predmet suda pripadaju dvjema međusobno različitim zbiljama. Sadržaj je suđenju imanentan, dakle usvijestan. Predmet je međutim o sudu neovisan i s obzirom na našu svijest transmanentan, transcendentan.¹⁷²

Nadalje, sadržaj suda ili je logički istinit ili logički neistinit. Sama stvarnost međutim (kao predmet suda) ne može biti ni logički istinita ni logički neistinita, ona naprosto jest, sama po sebi ona je istina (objektivna, ontološka istina) i baš zato ničega ne može biti po čemu bi tek ona bila istinita ili neistinita – kao što je sud tek po njoj istinit ili neistinit.¹⁷³

Konačno, bez razlike između sadržaja i predmeta suda (u smislu da oni nisu jedno te isto) nema ni razlike između istinitosti i neistinitosti. Ako su naime sadržaj i predmet suda jedno te isto, onda istinitost ne bi značila drugo do to da se jedna te ista stvar (taj sadržaj, predmet) podudara sa samom sobom, što je neprijeporno i logički nužno (prema principu protuslovlja), neistinitost pak značila bi u tom slučaju to da se ista stvar (taj isti sadržaj, predmet) ne podudara sa samim sobom, što je logički nemoguće (prema istom onom temeljnom logičkom principu protuslovlja). Svaki bi sud dakle, pod tom pretpostavkom istovjetnosti njegova sadržaja s njegovim predmetom, nužno bio istinit, što bi samu razliku između istinitosti i neistinitosti učinilo besmislenom i bespredmetnom, posve suvišnom. (TP, str. 135)

13. Zimmermann razlikuje između egzistencijalnih, esencijalnih i akcidentalnih sudova. Egzistencijalni sudovi nastaju tako da iz predmeta apstrahiramo samo njegovu egzistenciju pa je potom predičiramo tom istom predmetu i uz takvu predikaciju pristanemo.¹⁷⁴ Esencijalni (ili supstancijalni) sudovi nastaju tako da iz predmeta apstrahiramo sve bitne njegove oznake, svojstva, vlastitosti, pa ih potom predičiramo tom istom predmetu i uz takvu predikaciju pristanemo.¹⁷⁵ Akcidentalni sudovi nastaju tako da iz predmeta apstrahiramo neku sporednu, nebitnu njegovu oznaku pa je potom istom tom predmetu predičiramo i uz tu predikaciju pristanemo. Akcidentalni se sudovi dakle tiču neke sporedne odredbe dotičnog predmeta – npr. njegova trenutačnog stanja, položaja, mjesta itd.¹⁷⁶

14. Zimmermann ističe i razliku između apriornih i aposteriornih sudova. Apriorni se sudovi temelje na analizi pojma te se zato zovu još i analitičkim sudovima. Budući da pojam intendira samu bit dotičnoga predmeta, sinteza predikata sa subjektom u analitičkim sudovima upravo je nužna i općenita, univerzalna, primjenjiva svemu pojedinomu što ulazi u opseg dotičnoga pojma. Apriorni su sudovi dakle nužno i univerzalno važeći.¹⁷⁷ Aposteriorni (ili sintetički sudovi) temelje se na iskustvu, opažanju, te se zato zovu još i iskustvenim sudovima. Budući da ne slijede iz analize pojma, sintetički sudovi nemaju karakter nužnosti i univerzalnosti. Oni se ne

167

LP2, str. 536. Usp. također LP1, str. 433–434; LP2, str. 513–514.

168

TP, str. 135; ON2, str. 2–3, 51; TF, str. 35.

169

TP, str. 134–135; ON2, str. 20; DŽ, str. 64; NS, str. 17.

170

TP, str. 134–135; DŽ, str. 64; NS, str. 17.

171

ON2, str. 20; TF, str. 36.

172

TF, str. 36; NS, str. 17.

173

TP, str. 135; DŽ, str. 64; NS, str. 17.

174

TP, str. 166; usp. također isti taj tekst u ON2, str. 16.

175

Ibid.

176

TP, str. 167; usp. također isti taj tekst u ON2, str. 16.

177

TP, str. 167; usp. također isti taj tekst u ON2, str. 16–17.

tiču biti dotičnih predmeta i ne važe za njih niti nužno niti univerzalno, u svakom pojedinom slučaju.¹⁷⁸

15. Zimmermann spominje i razliku između opažajnih, iskustvenih i idealnih sudova. Opažajni se sudovi temelje neposredno na nekom opažanju i tiču se egzistencije i opaženih svojstava dotičnog predmeta (primjerice, sud 'Ovaj list je zelen' ili sud 'Sunce grije').¹⁷⁹ Iskustveni (empirijski) sudovi temelje se također na opažanju, ali u prvom redu na opaženim odnosima, posebice pak na opaženoj uzročnoj svezi (kao npr. u prirodnim znanostima).¹⁸⁰ Idealni se sudovi tiču neopazivih predmeta – primjerice, brojeva ili kakvih duhovnih vrednota.¹⁸¹

Izvođenje (zaključivanje)

1. Izvođenjem ili zaključivanjem Zimmermann zove treći oblik misaone djelatnosti – uz poimanje i suđenje.¹⁸² Izvođenje se tiče veze koju uočavamo među sudovima, tako da temeljem tog uvida i te veze dolazimo do novog suda. (TP, str. 124, 151) Tu vrstu spoznaje Zimmermann zove diskurzivnom spoznajom: iz već stečenih spoznaja izvodimo nove spoznaje, iz već poznatih nam sudova, uvidjevši neke veze među njima, izvodimo nove sudove. (DŽ, str. 65–66)

2. Diskurzivna spoznaja nije organskog podrijetla, ona ne počinje organskim podražajem: veza među sudovima, na kojoj se ona temelji, tj. odnos međusobne istovjetnosti ili različnosti itd. tih sudova, ne može fizički utjecati na koji od naših sjetilnih organa, pa ni na centralni naš organ, mozak, i tim putem proizvesti u nama novu spoznaju, nov sud. (TP, str. 153) Diskurzivna je spoznaja u cijelosti neorganskog karaktera.

3. Zimmermann razlikuje izvod od zaključka, izvođenje od zaključivanja. Kad su posrijedi dva suda, od kojih je jedan izveden iz drugoga (otprije nam znanoga), Zimmermann govori o izvodu i o izvođenju, u strožem značenju te riječi. (DŽ, str. 66) U širem značenju izvođenjem Zimmermann zove i zaključivanje, kod kojeg su posrijedi tri suda: dva prethodno nam već znana (premise) iz kojih izvodimo treći, novi sud (zaključak). (DŽ, str. 66) Zaključivanje je dakle za Zimmermanna – strogo gledano – vrsta izvođenja. (Sam Zimmermann međutim ne drži se uvijek strogo te razlike, nego ta dva termina – izvođenje i zaključivanje – zna rabiti i posve istoznačno: tamo gdje bi trebao reći izvođenje, kaže katkad zaključivanje, i obratno.)

4. Pritom treba razlikovati deduktivno od induktivnog zaključivanja. Kad iz općega izvodimo (deduciramo) pojedinačno posrijedi je dedukcija, deduktivni oblik zaključivanja, a kad iz pojedinačnoga zaključujemo na opće radi se o indukciji, induktivnom načinu zaključivanja. (DŽ, str. 66)

5. Tek nam zaključivanje zapravo omogućuje prekoračiti granicu empirijskoga znanja i spoznati donekle ono nadiskustveno, metaempirijsko: »Ovim putem [zaključivanjem] dolazi mišljenje i do takovog stepena, gdje ono opažajnu gradu ne može porediti t. j. sve opažene pojave ne može protumačiti i na sva pitanja o pojavnom svijetu odgovoriti drukčije, nego da prehvati opažajnu zbiljnost ili pojavne predmete i da postavlja empiričku pojavnost – transcendentnu (metempiričku ili metafizičku) realnost. Mišljenje dakle ne samo što o predloženim sadržajima (iskustvenim predmetima) stvara svoje sadržaje (=pojmove) na neosjetni način, nego ono na osnovu uzročnih snošaja i prehvata opseg iskustvenih predmeta, te prelazi u ne-

iskustveni svijet, zaključujući (racijonalno spoznavajući) na pr. egzistenciju Boga ili duše.«¹⁸³

Zaključak

1. Zimmermannov je nauk o opažanju u znatnoj mjeri podudaran s Geysеровim.

Što se tiče nauka o svijesti ta se podudarnost očituje u razmatranju odnosa između svijesti i refleksije, u nauku o imanentnosti i individualno-subjektivnoj opažajnosti predmeta svijesti, u upotrebi termina 'svijesnost' (što je očito Zimmermannov prijevod Geyserova termina 'Bewußtheit'), u Zimmermannovu izbjegavanju termina 'unutrašnje opažanje' (vjerojatno pod Geysеровim utjecajem) itd.

Što se tiče sjetilnog opažanja Zimmermann i Geysер podudaraju se u svim bitnim crtama nauka o postanku osjeta i sjetilnog opažanja i u nauku o psihofizičkoj njihovoj naravi, kao i u nauku o razlici između osjeta i opažaja, ali se stanovite razlike pokazuju u njihovoj klasifikaciji osjetâ, odnosno sjetilâ, kao i u njihovu razmatranju odnosa između sadržaja i predmeta sjetilnog opažanja.

Što se tiče odnošnjog opažanja, Zimmermannov je nauk u svim bitnim crtama podudaran s Geysеровim: prvo, u tezi o čisto duševnom (nadosjetilnom) karakteru odnošnjog opažanja (njegova sadržaja i sama njegova čina), drugo, u pozivanju na rezultate eksperimentalne psihologije (koji potvrđuju taj nadosjetilni karakter odnošnjog opažanja), treće, u tezi o relacijama kao nositeljima dotičnog odnosa i njegova opažaja.

2. Zimmermannov je nauk o predodžbenom znanju znatno općenitiji i šturiji od Geyserova, ali se u osnovi s njime podudara – primjerom, nauka o pamćenju kao uvjetu i o opažaju i predodžbi kao pokretačima (uzrocima) reprodukcije, ili nauka o sjećanju, mašti i shematskoj predodžbi.

3. Zimmermannov je nauk o mišljenju srodan Geysеровu, ali se od njega i razlikuje u nekim bitnim tezama.

Prije svega, Geysер ne smatra – poput Zimmermanna – pojam, sud i zaključak jedinim formama mišljenja, nego uz njih navodi i mnoge druge misaone čine.

Nadalje, kad je riječ o postanku pojmova, Geysер odbacuje neke osnovne teze aristotelovsko-skolastičkoga nauka (npr. razlikovanje između intellectus possibilis i intellectus agens), dok se Zimmermann u pogledu tog nauka izjašnjava krajnje pozitivno: »Skolastička filozofija uči, da razumni pojmovi nastaju apstrakcijom. Sv. Toma izlaže ovu nauku tako jasno, da se prigovori proti apstrakciji mogu postaviti samo na nepoznavanju tomističke nauke.« (ON1, str. 176; usp. također ON2, str. 147)

Isto tako, najvažnijim formama mišljenja Geysер smatra pojam i sud, tako da o zaključku zasebno ne raspravlja, dok Zimmermannovo razmatranje

178
TP, str. 167; usp. također isti taj tekst u
ON2, str. 17.

179
Ibid.

180
Ibid.

181
Ibid.

182
TP, str. 123; DŽ, str. 11.

183
TP, str. 124; usp. također DŽ, str. 66.

tiču biti dotičnih predmeta i ne važe za njih niti nužno niti univerzalno, u svakom pojedinom slučaju.¹⁷⁸

15. Zimmermann spominje i razliku između opažajnih, iskustvenih i idealnih sudova. Opažajni se sudovi temelje neposredno na nekom opažanju i tiču se egzistencije i opaženih svojstava dotičnog predmeta (primjerice, sud 'Ovaj list je zelen' ili sud 'Sunce grije').¹⁷⁹ Iskustveni (empirijski) sudovi temelje se također na opažanju, ali u prvom redu na opaženim odnosima, posebice pak na opaženoj uzročnoj svezi (kao npr. u prirodnim znanostima).¹⁸⁰ Idealni se sudovi tiču neopazivih predmeta – primjerice, brojeva ili kakvih duhovnih vrednota.¹⁸¹

Izvođenje (zaključivanje)

1. Izvođenjem ili zaključivanjem Zimmermann zove treći oblik misaone djelatnosti – uz poimanje i suđenje.¹⁸² Izvođenje se tiče veze koju uočavamo među sudovima, tako da temeljem tog uvida i te veze dolazimo do novog suda. (TP, str. 124, 151) Tu vrstu spoznaje Zimmermann zove diskurzivnom spoznajom: iz već stečenih spoznaja izvodimo nove spoznaje, iz već poznatih nam sudova, uvidjevši neke veze među njima, izvodimo nove sudove. (DŽ, str. 65–66)

2. Diskurzivna spoznaja nije organskog podrijetla, ona ne počinje organskim podražajem: veza među sudovima, na kojoj se ona temelji, tj. odnos međusobne istovjetnosti ili različnosti itd. tih sudova, ne može fizički utjecati na koji od naših sjetilnih organa, pa ni na centralni naš organ, mozak, i tim putem proizvesti u nama novu spoznaju, nov sud. (TP, str. 153) Diskurzivna je spoznaja u cijelosti neorganskog karaktera.

3. Zimmermann razlikuje izvod od zaključka, izvođenje od zaključivanja. Kad su posrijedi dva suda, od kojih je jedan izveden iz drugoga (otprije nam znanoga), Zimmermann govori o izvodu i o izvođenju, u strožem značenju te riječi. (DŽ, str. 66) U širem značenju izvođenjem Zimmermann zove i zaključivanje, kod kojeg su posrijedi tri suda: dva prethodno nam već znana (premise) iz kojih izvodimo treći, novi sud (zaključak). (DŽ, str. 66) Zaključivanje je dakle za Zimmermanna – strogo gledano – vrsta izvođenja. (Sam Zimmermann međutim ne drži se uvijek strogo te razlike, nego ta dva termina – izvođenje i zaključivanje – zna rabiti i posve istoznačno: tamo gdje bi trebao reći izvođenje, kaže katkad zaključivanje, i obratno.)

4. Pritom treba razlikovati deduktivno od induktivnog zaključivanja. Kad iz općega izvodimo (deduciramo) pojedinačno posrijedi je dedukcija, deduktivni oblik zaključivanja, a kad iz pojedinačnoga zaključujemo na opće radi se o indukciji, induktivnom načinu zaključivanja. (DŽ, str. 66)

5. Tek nam zaključivanje zapravo omogućuje prekoračiti granicu empirijskoga znanja i spoznati donekle ono nadiskustveno, metaempirijsko: »Ovim putem [zaključivanjem] dolazi mišljenje i do takovog stepena, gdje ono opažajnu građu ne može porediti t. j. sve opažene pojave ne može protumačiti i na sva pitanja o pojavnom svijetu odgovoriti drukčije, nego da prehvati opažajnu zbiljnost ili pojavne predmete i da postavlja empiričku pojavnost – transcendentnu (metempiričku ili metafizičku) realnost. Mišljenje dakle ne samo što o predočenim sadržajima (iskustvenim predmetima) stvara svoje sadržaje (=pojmove) na neosjetni način, nego ono na osnovu uzročnih snošaja i prehvata opseg iskustvenih predmeta, te prelazi u ne-

iskustveni svijet, zaključujući (racijonalno spoznavajući) na pr. egzistenciju Boga ili duše.«¹⁸³

Zaključak

1. Zimmermannov je nauk o opažanju u znatnoj mjeri podudaran s Geysеровim.

Što se tiče nauka o svijesti ta se podudarnost očituje u razmatranju odnosa između svijesti i refleksije, u nauku o imanentnosti i individualno-subjektivnoj opažajnosti predmeta svijesti, u upotrebi termina 'svijesnost' (što je očito Zimmermannov prijevod Geysерova termina 'Bewußtheit'), u Zimmermannovu izbjegavanju termina 'unutrašnje opažanje' (vjerojatno pod Geysеровim utjecajem) itd.

Što se tiče sjetilnog opažanja Zimmermann i Geysер podudaraju se u svim bitnim crtama nauka o postanku osjeta i sjetilnog opažanja i u nauku o psihofizičkoj njihovoj naravi, kao i u nauku o razlici između osjeta i opažaja, ali se stanovite razlike pokazuju u njihovoj klasifikaciji osjetâ, odnosno sjetilâ, kao i u njihovu razmatranju odnosa između sadržaja i predmeta sjetilnog opažanja.

Što se tiče odnošnjog opažanja, Zimmermannov je nauk u svim bitnim crtama podudaran s Geysеровim: prvo, u tezi o čisto duševnom (nadosjetilnom) karakteru odnošnjog opažanja (njegova sadržaja i sama njegova čina), drugo, u pozivanju na rezultate eksperimentalne psihologije (koji potvrđuju taj nadosjetilni karakter odnošnjog opažanja), treće, u tezi o relcima kao nositeljima dotičnog odnosa i njegova opažaja.

2. Zimmermannov je nauk o predodžbenom znanju znatno općenitiji i šturiji od Geysерova, ali se u osnovi s njime podudara – primjerom, nauka o pamćenju kao uvjetu i o opažaju i predodžbi kao pokretačima (uzrocima) reprodukcije, ili nauka o sjećanju, mašti i shematskoj predodžbi.

3. Zimmermannov je nauk o mišljenju srodan Geysеровu, ali se od njega i razlikuje u nekim bitnim tezama.

Prije svega, Geysер ne smatra – poput Zimmermanna – pojam, sud i zaključak jedinim formama mišljenja, nego uz njih navodi i mnoge druge misaone čine.

Nadalje, kad je riječ o postanku pojmova, Geysер odbacuje neke osnovne teze aristotelovsko-skolastičkoga nauka (npr. razlikovanje između intellectus possibilis i intellectus agens), dok se Zimmermann u pogledu tog nauka izjašnjava krajnje pozitivno: »Skolastička filozofija uči, da razumni pojmovi nastaju apstrakcijom. Sv. Toma izlaže ovu nauku tako jasno, da se prigovori proti apstrakciji mogu postaviti samo na nepoznavanju tomističke nauke.« (ON1, str. 176; usp. također ON2, str. 147)

Isto tako, najvažnijim formama mišljenja Geysер smatra pojam i sud, tako da o zaključku zasebno ne raspravlja, dok Zimmermannovo razmatranje

178
TP, str. 167; usp. također isti taj tekst u
ON2, str. 17.

179
Ibid.

180
Ibid.

181
Ibid.

182
TP, str. 123; DŽ, str. 11.

183
TP, str. 124; usp. također DŽ, str. 66.

mišljenja u DŽ (premda ne i u TP) uz poglavlja o pojmu i sudu uključuje još i poglavlje o zaključku (izvodu).

No, tim razlikama usprkos, Geysерово i Zimmermannovo razmatranje mišljenja veoma su srodni u pogledu definicije pojma i suda, kao i u pogledu striktnog razlikovanja između suda i suđenja, tj. između suda u sadržajnom (logičkom) i suda u doživljajnom (psihičkom) smislu.

Kratice:

- [DŽ] Stjepan Zimmermann, *Duševni život*, JAZU, Zagreb, 1932.
[GS] Joseph Geysер, *Die Seele. Ihr Verhältnis zum Bewußtsein und zum Leibe*, Felix Meiner Verlag, Leipzig, 1914.
[JG] Joseph Geysер, *Das philosophische System von Joseph Geysер. Eigene Gesamtdarstellung*, Junker und Dünnhaupt Verlag, Berlin, 1934.
[KN] Stjepan Zimmermann, *Kant i neoskolastika, I. dio, sustavno-kritički*, Zagreb, 1920.
[LP1] Joseph Geysер, *Lehrbuch der allgemeinen Psychologie*, Verlag von Heinrich Schöningh, Münster i. W., 1908.
[LP2] Joseph Geysер, *Lehrbuch der allgemeinen Psychologie*, Verlag von Heinrich Schöningh, Münster i. Westf., ²1912.
[NS] Stjepan Zimmermann, *Nauka o spoznaji*, Nakladni odjel Hrvatske državne tiskare, Zagreb, 1942.
[ON1] Stjepan Zimmermann, *Opća noetika. Kritika subjektivističkih i idealističkih nazora o vrijednosti ljudske spoznaje*, habilitacijski rad, Zbor duhovne mladeži zagrebačke, Zagreb, 1918.
[ON2] Stjepan Zimmermann, *Opća noetika. Teorija spoznaje i kritika njezine vrijednosti*, Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd, 1926.
[TF] Stjepan Zimmermann, *Temelji filozofije. Historijsko-kritička orijentacija*, Matica hrvatska, Zagreb, 1934.
[TP] Stjepan Zimmermann, *Temelji psihologije. Opća nauka o svijesnom životu ljudske duše*, Hrvatska bogoslovna akademija, Zagreb, 1923.

Dario Škarica

Zimmermann über drei Arten des Wissens

Im Artikel wird die Lehre des kroatischen neuscholastischen Philosophen Stjepan Zimmermann über Wahrnehmung, Vorstellung und Denken dargelegt, wobei besonders der Einfluss Joseph Geysers auf Zimmermanns Ansichten untersucht wird. Der Verfasser kommt zu folgenden Schlüssen: 1) Geysers Einfluss offenbart sich am stärksten in Zimmermanns Lehre von der Bewusstheit (doch steht ohnehin Zimmermanns Wahrnehmungslehre den diesbezüglichen Ansichten Geysers sehr nahe); 2) Zimmermanns Lehre über die Vorstellung ist im Grunde deckungsgleich mit der Geyserschen (obwohl Zimmermanns Ansichten diesbezüglich wesentlich allgemeiner und undifferenzierter sind); 3) Zimmermanns Lehre über das Denken unterscheidet sich in einigen Grundzügen wesentlich von Geysers Ansichten (letztlich auch insofern, als sie der thomistischen Tradition in höherem Maße verbunden ist), doch steht sie ihr in vielen anderen Dingen sehr nahe (so etwa in der Definition des Urteils, aber auch insofern, als Zimmermann auf der Unterscheidung zwischen Urteilsinhalt und Urteilsakt besteht).